

***O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI***

***NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKINT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI***

PEDAGOGIKA

fanidan o`quv qo`llanma

***Tuzuvchi: prof.R.A.Mavlonova
dots.N.Raxmonqulova
kat.o`qit. N.Voxidova***

Toshkent – 2007

ANNOTATSIYA.

Mazkur o`quv qo`llanma “Pedagogika nazariyasi va tarixi fani”ning “Umu-miy pedagogika”, “didaktika”, “Tarbiya nazariyasi” va “Maktabshunoslik” bo`limlarini o`z ichiga olgan bo`lib, unda pedagogika faning mazmuni, maqsad va vazifalari yoritilgan.

Mazkur o`quv qo`llanma mustaqillik mafkurasi g`oyalari asosida bayon etilgan.

O`quv qo`llanma pedagogika univerisitetining “Boshlang`ich ta`lim” va “Defektologiya” yo`nalishi talabalariga mo`ljallangan.

Tuzuvchi: prof.R.A.Mavlonova
dots.N.Raxmonqulova
katt.o`qit. N.Voxidova

Taqrizchilar: p.f.d. prof. S.fayzulina
p.f.n. dots. G.Sultonova

1-Mavzu: UMUMIY PEDAGOGIKA.

Reja:

1. Pedagogikaning predmeti va uning bahsi.
2. Asosiy pedagogik tushuncha.
3. Pedagogika fanining tuzilishi va uni boshqa fanlar bilan bog'liqligi.
4. Pedagogikaning ilmiy tadqiqot metodlari.

Tayanch tushunvhalar: Pedagogika. O`qitish. Malumot. Inson kamoloti. Insonning shakllanishi. Kuzatish. Suxbat. Anketa. Eksperiment.

1. Pedagogika nima? Nima bilan shug'ullanadi? Nimalarni tadqiq qiladi? degan savollarga pedagogika tarbiya haqidagi fan; pedagogika o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash haqidagi fan; pedagogika - umuman insonni tarbiyalash haqidagi fan deb javob berishimiz mumkin. Bu ta'riflardan voz kechmagan holda ta'lim-tarbiya muassasalarida shunga mutasaddi shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan tarbiyaviy faoliyatni pedagogikaning bahsi deb qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi yosh avlodni hayotga tayyorlash, ular tarbiyasini samarali amalga oshirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Bu ehtiyoj tarbiya borasida orttirilgan tajribalar to'plangandan keyin o'sha tajribalarni umumlashtirish, yoshlar tarbiyasi haqida qonun-qoidalarni ishlab chiqish zaruratini taqozo etadi. Avvalo pedagogikaning nazariy kurtaklari falsafa negizida paydo bo'ladi. Ba'zi falsafiy fikrlar quldorlik jamiyatidayoq rivojlana boshlagan edi.

Ta'lim va tarbiya masalalari hamisha mutafakkir, yozuvchi, olimlar hayolini band qilib kelgan. Ular o'zlarining bola tabiati, ularni barkamol inson qilib tarbiyalash haqidagi yorqin mulohazalari bilan pedagogika fani ravnaqiga ulush qo'shganlar. Mashhur hind masali "Kalila va Dimna", Nizomul Mulkning "Siyosatnoma", Nosir Xisravning "Saodatnoma", "Ro'shnoinoma", Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Alisher Navoiyning ko'pgina asarlari odob-axloqqa bevosita daxldordir. Bu allomalarning asarlari pedagogik fikrlarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogikaning fan sifatida shakllanishida chex pedagog olimi Yan Amos Komenskiyning hissasi katta bo'ldi.

XVIII-XIX asrlarga kelib O'rta Osiyoda pedagogik fikrlar taraqqiy eta boshladi. XIX asr boshlarida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy,

Saidrasul Aziziy, Saidahmad Siddiqiy kabi ma'rifat jonkuyarlari yetishib chiqishdi. Bu olimlar yangi usuldagi maktablar tuzish, darsliklar yaratish, xalq o'rtasida ma'rifatni targ'ib etishda jonkuyarlik qildilar.

Bugungi kunda allomalarning pedagogika nazariyasiga oid fikrlari bilan bir qatorda xalq donishmandligi bo'lgan maqollar, ertaklar, dostonlar, topishmoqlardan keng foydalanilmoqda. Bularning barchasi pedagogika fanining rivojlanishiga o'z hissasini qo'shmoqda.

2. Pedagogikada asosiy tushunchalar mavjud. Bular: o'qitish, ma'lumot, inson kamoloti, insonning shakllanishi.

O'qitish – o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati va bu jarayonda bolalarning ma'lumot olishi, o'quv, ko'nikma va malakasini egallashi, tarbiyalanib, rivojlanib borishi nazarda tutiladi.

Ma'lumot – bunda nafaqat o'qitish, balki mustaqil bilim olish, ommaviy axborotlar ta'sirida bo'lish bilan birga insonning ilmiy tizimni egallashi, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish ko'zda tutiladi.

Inson kamoloti – bu insonning keng ma'noda ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanish jarayonidir. Bu jarayonda tarbiyaning muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

Insonning shakllanishi – bu insonning hayot yo'li davomida rivojlanishining o'ziga xos shakli bo'lib, maxsus olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir natijasi hisoblanadi.

Pedagogikada yana bir qancha tushunchalar mavjudki, ular haqida boshqa boblarni o'rganish jarayonida fikr yuritiladi.

3. Fan va texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, turli yo'nalishlarda bilim hajmining o'sib borishi, fanning tabaqalanib, turli tarmoqlarga bo'linishiga sabab bo'lmoqda. Hozirgi zamon pedagogikasi ko'p tarmoqli fan bo'lib, avvalo tarbiya ijtimoiy hodisa ekanligi jihatidan pedagogika tarixi bilan bog'lanadi. Pedagogikaning ko'zi ojiz, aqli zaif, qulog'i kar – jismoniy kamchiliklarga ega bo'lgan bolalarni tarbiyalash va ularni hayotga tayyorlash bilan shug'ullanadigan yana bir tarmog'i – maxsus pedagogika (surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika) defektologiya bilan chambarchas bog'liqdir.

Pedagogika fani tarmoqlarga predmetlarni o'qitishning qonuniyatlarini o'rganuvchi fan – metodika ham kiradi. Shu bilan birga pedagogika fani boshqa fanlardan ajralgan holda rivojlana olmaydi. Pedagogikaning tarbiya sohasidagi ob'yekti o'sib kelayotgan yosh avlod bo'lgani uchun pedagogika insonni o'rganuvchi fanlar bilan bog'liqdir.

Pedagogika fanining metodologik asosini falsafa tashkil etadi. Chunki, tarbiyaning maqsadi, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, jamoa va shaxs

muammolari va shu kabilar ikki fanni birlashtiradi. Iqtisod va, xususan, uning bir bo'lagi xalq ta'limi iqtisodi pedagogika bilan bog'lanib ketadi.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan bog'lanish tizimida etnografiya, xalq pedagogikasi kabilar alohida o'rin tutadi. Pedagogika boshqa oraliq fanlar ma'lumotlaridan tayyor holda foydalanmaydi. Bu ma'lumotlar pedagogik nuqtai nazaridan tanlovdan o'tgandan keyin maqsadga muvofiqlashtirilgan holda amalga joriy etiladi.

4. Pedagogika o'z tadqiqot ob'yektiga va tadqiqot metodlariga ega. Ilmiy tadqiqot barcha fanlar kabi pedagogika fanini ham takomillashib borishga, ayrim pedagogik hodisalarni tekshirishga, ularni to'g'ri hal etish yo'llarini aniqlashga yordam beradi. Hodisa uning taraqqiyoti davomida boshqa hodisalari bilan bog'liq holda o'rganiladi. Miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tish daqiqalarida kuzatiladi.

Pedagogikada quyidagi ilmiy tadqiqot metodlari mavjud:

1. Adabiyotlar bilan ishlash metodi.
2. Kuzatish metodi.
3. Suhbat metodi.
4. Anketalashtirish.
5. Maktab hujjatlarini o'rganish.
6. Matematik metod.
7. Tadqiqot natijalari va ularni amalda tatbiq etish.

Jumladan, kuzatish metodida o'rganish lozim bo'lgan pedagogik hodisani ma'lum maqsad nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda kuzatuvchi kuzatish bayonnomasini olib boradi. Kuzatish ob'yektiga oid bo'lgan aniq faktik material tayyorlanadi. Kuzatish belgilangan aniq reja asosida olib boriladi.

Anketalashtirish metodida ommaviy ravishda material to'plash maqsadida anketalar tarqatish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tadqiqot uchun muhim bo'lmagan materiallar o'quvchilarning yozma va bir qancha fanlar bo'yicha mustaqil ishlarini bajargan daftarlarini tekshirish, o'rganib chiqish yo'li bilan turlarga ajratilishi mumkin.

Pedagogikada hali hal etilmagan muammolar juda ko'p. Bular ilmiy tadqiqot olid borish yo'li bilan yuqorida qayd etilgan usullar asosida hal etiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Pedagogika nima bilan shug'ullanadi, nimalarni tadqiq qiladi.
2. Qaysi ulug' adiblar ta'limiy-tarbiyaviy xarakterdagi asarlarni yaratganlar.
3. XX-asrda o'rta osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotiga xissa qo'shgan olimlar kimlar edi.
4. Asosiy pedagogik tushunchalarni sanang va izoxlang.
5. Pedagogikaning ilmiy tadqiqot metyodlarini taxlil qiling.

2-mavzu. RIVOJLANISHNING ASOSIY QONUNIYATLARI.

Reja:

1. Shaxs haqida tushuncha.
2. Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.
3. Inson kamoloti va shaxsning rivojlanishida muhitning roli.
4. Insonning kamol topishida tarbiyaning roli.

Tayanch tushunchalar: Shaxs. Rivojlanish. Omil. Muxit. Irsiyat. Ta`lim tarbiya.

1. Shaxs tarbiyasi va rivojlanishi pedagogika fanining muhim muammosi hisoblanadi. O'sib va rivojlanib boruvchi inson tarbiya ob'yekti hisoblanadi. Insonning rivojlanishi butun hayoti davomida davom etadi. Bunda u turli o'zgarishlarni jismoniy, ruhiy, miqdor va sifat o'zgarishlarni o'z boshidan kechiradi. Insonda bo'ladigan jismoniy o'zgarishlarga – bo'yinning o'sishi, vaznining og'irlashib borishi, suyak va mushak tizimlarining ichki a'zolari va asab tizimining o'zgarib borishi kiradi. Ruhiy o'zgarishlari esa uning aqliy rivojiga aloqador bo'ladi va insonda ruhiy sifatlarning shakllanib borishi, unda hayot uchun zarur bo'lgan sotsial sifatlarni tarkib topishi hisoblanadi.

Odam bolasining rivojlanishi – bu muhim jarayon hisoblanadi. Shaxsning kamol topishida va uning xulqiga ijtimoiy va biologik omillarning ta'sir kuchi hamisha bir xil bo'lavermaydi. Shaxsning fazilatlarini to'g'ri aniqlash va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar doirasida, turli vaziyatlarda kuzatib ko'rish lozim.

Pedagogikada "shaxs" tushunchasi "inson" tushunchasidan farqli o'laroq, u insonning ijtimoiy xususiyatlarini anglatadi. Yangi jamiyat boshqa odamlar bilan muomalada bo'lishi, munosabat o'rnatish natijasida shakllanib boradigan sifatlarni bildiradi. Inson ruhiy xususiyatlarini rivojlanishi (aql, iroda, diqqat, harakat va hokazo), hayotda o'z o'rnini topa olishi, uning Vatan, xalqningt ravnaqi yo'lida og'ishmay, e'tiqod bilan xizmat qilish, imonli bo'lishi, insonni shaxs darajasiga ko'taradi. Bunday sifatlarning ro'yobga chiqishi tarbiyaga bog'liq bo'ladi.

Bolaning kamolotiga, ruhiyatiga, fe'l-atvori va shakllanishiga qanday omillar ta'sir etadi? Bola tarbiyasiga, uning shakllanishiga, biologik omil, ijtimoiy omil va tarbiya ta'sir etadi. Bu muammo pedagogikada azaldan munozaraga sabab bo'lib kelayotgan masala hisoblanadi. Bu masalani talqin qilishda bir-biriga qarama-qarshi ikkita nuqtai nazar vujudga keldi. Birinchi yo'nalish biologik yo'nalish hisoblanib, uning vakillari Aristotel, Platonlarning fikricha, taqdir-tole har kimning hayotdagi o'rnini, mavqeini avvaldan belgilab bergan degan fikrni himoya qiladi.

XVI asr falsafasida preformizm oqimi vujudga kelib, ularning fikricha, odam bolasi ona pushtidaligidayoq bo'lajak shaxsiga xos barcha xususiyatlarga ega bo'ladi, deyдилar. Preformistlar naslning shaxs rivojiga katta e'tibor qaratib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini mutlaqo inkor etadilar. Bioerfizim oqimi XX asrda keng tarqalib, unda ong va aqliy qobiliyat nasliy ekanligi ta'kidlanadi. Bu g'oyani amerikalik olim E. Torandayk asos soladi, uni amerikalik pedagoglar D.D'yui va A. Komboslar yoqlab chiqadilar. Ammo psixologiya va pedagogika keyingi yillardagi inson tarbiyasiga, kamolotiga oid ilmiy ma'lumotlari insonning shaxs sifatida rivojlanishi, taraqqiy etishi, kamolga yetishi murakkab jarayon ekanligini ta'kidlab, uning shaxs bo'lib kamolga yetishishida nasl (biologik omil) bilan birgalikda ijtimoiy muhitning o'rni alohida ekanligini ta'kidlaydilar. Shunga ko'ra, insonni shaxs sifatida shakllanishi uchun tabiiy kuch va imkoniyatlar mavjud. Biroq, bu insondagi layoqat kurtaklari bo'lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak deb ta'kidlaydilar.

O'rta Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy inson kamolotida ta'lim-tarbiyaning muhimligini ta'kidlab, "munosib inson" bo'lish uchun odamda ikki imkoniyat: ta'lim va tarbiya olish imkoniyati bor. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi. Tarbiya esa, kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr-qimmatni amaliy faoliyatini yaratishga olib boradigan yo'ldir. Shunday ekan, inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarning birortasini ham inkor etmagan holda ularni alohida-alohida ko'rib chiqaylik.

2. Bola shaxsining rivojlanishiga irsiyat, muhit va tarbiya kabi omillar ta'sir etadi. Bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta'siri deganda, ota-onalarga o'xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarning takrorlanishini tushunmoq kerak. Har bir bola ota-onasidan meros shaklida ba'zi biologik sifatlarga (tananing tuzilishi, sochining, ko'zining, terisining rangi, bo'yi-basti va boshqalar) ega bo'lgan holda dunyoga keladi. Bular jismoniy xususiyatlardir. Oliy nerv faoliyatining xususiyatlari ham tug'ma o'tadi. Bu fiziologik xususiyatdir.

Bola nutqini egallash uchun nutq sharoitida mehnat qilish uchun mehnat sharoitida, aqliy taraqqiy etmoq uchun aqliy faoliyat sharoitida yashamog'i kerak. Ana o'shanda bolaning nimaga, qanday sohaga layoqati borligi namoyon bo'ladi. Fiziologiya va psixologiya fanining kusatishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biror xil qobiliyatning ro'yobga chiqishi va rivojlanishiga ta'sir etadigan potensial imkoniyatlar, ya'ni shaxs xususiyatini ifodalaydigan layoqat bilan tug'iladi.

Tug'ma layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, go'yo u "mudroq" holatda bo'lib, uning uyg'onishi – rivojlanishi qulay muhit kerak. Agar bola o'z

layoqatiga mos sharoitda o'sib, zarur faoliyat bilan shug'ullansa, layoqat erta ko'rinib rivojlanishi, aks holda yo'q bo'lib ketishi mumkin. Shuning uchun pedagogik layoqatning namoyon bo'lishi va qobiliyat sifatida rivojlanishi to'lato'kis hayot sharoitiga va tarbiyaga bog'liq.

3. Inson kamolotiga ta'sir etadigan omillardan biri tashqi muhitdir. Muhit deganda kishiga tabiiy ta'sir etadigan tashqi voqealar majmui tushuniladi. Bunga tabiiy muhit, ijtimoiy muhit, oila muhiti kiradi.

Tabiiy muhit bu insonni hayot tarziga va mehnat faoliyatiga ta'sir etadi (masalan, tropik muhit - uzoq shimol).

Oila muhiti. Xalqimizda "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan naql bekorga aytilmagan. Oilaning hayot tarzi undagi bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadigan tarbiyaviy muhit uning kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bola kamolotida **ijtimoiy muhit** ham muhimdir. Chunki ishlab chiqarish munosabatlari va ularni tartibga solib turadigan ijtimoiy qonun-qoidalar kishiga alohida ta'sir qiladi... Inson kamolotiga ijtimoiy muhitning ta'siri turli tarixiy davrda turlicha bo'ladi, turli sotsial guruhlarga turlicha ta'sir etadi. Shuning uchun muhit inson taqdirini belgilab beradigan omil deb hisoblanmaydi. Ammo uning ta'siri ham rad etilmaydi.

4. Inson kamolotiga ta'sir etuvchi omillardan biri tarbiyadir. Tarbiyaning xususiyati shundaki, u aniq maqsadni ko'zlab, insonda ijobiy fazilatlarni tarkib toptirish yo'lida tarbiyachi raxbarligida muntazam amalga oshiriladi. Ammo tarbiya ta'sirining kuchi va uning natijasi irsiyat va muhit kabi omillarning hamkorligi bilan belgilanadi. Bola layoqatini rivojlantirish va qobiliyatga aylantirish va hayotga mos holda o'stirish uchun mehnatsevarlik va ishchanlik kerak. Mehnatsevarlik va ishchanlik esa maxsus uyushtirilgan tarbiya orqali amalga oshiriladi. Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiiklarni o'zgartirib, shaxsni kamolga yetkazish mumkin (ko'rlar, karlar, gunglar). Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'siri ham yo'qotiladi. To'rtinchidan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Shu tufayli u shaxsning kamolga yetishini tezlashtiruvchi rol o'ynaydi.

Xulosa, inson faqat faoliyatda rivojlanadi. Bola yoshligidan boshlab kattalar yordamida tashqi muhit bilan turli xil aloqada bo'ladi va bu aloqada faoliyat amalga oshiriladi. Bularning barchasi rivojlanish uchun manba hisoblanadi.

Umuman, pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat bola shaxsining aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy va irodaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, inson taraqqiyotining ilmiy konsepsiyasi inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarni tahlil etib, inson kamoloti va uning shaxsini shakllantirish yagona va bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda

insonning faolligiga katta o'rin beriladi. U faolligi bilan o'z shaxsini shakllantiradi. Tarbiyachi tomonidan qo'yilgan maqsad aniq bo'lsa va bu maqsadga erishish uchun astoydil harakat qilinsa, kutilgan natijaga erishiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Pedagogika kursining muxim metodologik muammolaridan biri qanday muammo xisoblanadi ?
2. Odam bolasining rivojlanishi qanday jarayon xisoblanadi ?
3. Shaxs tushunchasini tariflang.
4. Insonni nimalr shaxs darajasiga ko'taradi ?

3-mavzu. TARBIYA MAQSADLARI.

Reja:

1. Tarbiyaning maqsadi, vazifalari.

2. Tarbiya shakllari:

a) aqliy tarbiya;

b) axloqiy tarbiya;

c) jismoniy tarbiya;

d) mehnat tarbiyasi;

e) nafosat tarbiyasi;

f) ekologik atrbiya;

g) iqtisodiy tarbiya;

h) huquqiy tarbiya.

Tayanch tushunchalar: Aqliy tarbiya. Axloqiy tarbiya. Jismoniy tarbiya.

Mehnat tarbiyasi. Nafosat tarbiyasi. Xuquqiy tarbiya

1. Tarbiya ijtimoiy hodisadir. Bugungi kunda pedagoglarning oldida tarbiyaning maqsadi nima? Uning maqsadini kim va nima belgilab beradi? degan haqli savol turadi. Tarbiya bilan shug'ullanuvchi har bir pedagog o'z faoliyatini va unda ko'zda tutilgan maqsadini aniq tasavvur etishi va bu maqsadni muhimligini tushunishi lozim. Demak, qanday odamni tarbiya qilish zarur, tarbiya natijasida inson qanday bo'lishi kerak degan savollarni tasavvur etish zarurdir. Bu maqsad jamiyatning komil insonni tarbiyalashdek maqsadiga mos kelishi kerak.

Tarbiyaning vazifalari keng va ko'p qirralidir. Tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy Guliston yohud axloq" asarida inson kamolotida tarbiyaning o'rnini alohida ta'kidlab, shunday degan edi: "Janobi Haq insonlarning asl hilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin bu insondagi qobiliyatni kamolga yetkazmoq tarbiya vositasida bo'ladi. Agar bola yaxshi

tarbiya topib, buzuq xulqdan saqlanib, go'zal xulqlarga odatlanib katta bo'lsa, baxtiyor bir inson bo'lib chiqadi. Agar tarbiyasiz axloqi buzilib o'ssa, nasihatni qulog'iga olmaydigan, har xil buzuq ishlarni qiladigan nodon, johil, rasvoi odam bo'lib chiqadi".

Axloqimiz binosining go'zal va chiroyli bo'lishida tarbiyaning ta'siri kattadir. Tarbiyaning maqsadi barkamol insonni tarbiyalashdir. Xo'sh, barkamol inson deganda kimlarni, nimalarni tushunmoq kerak? Barkamol inson har tomonlama kamolga yetgan aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan salomat bo'lgan kishidir. Bunday insonni tarbiyalash Qur'oni Karim oyatlari, Payg'ambarimiz hadislari tarbiyaning muhim manbai bo'lib xizmat qilgan. Islomiy tarbiya bolaga 7 jihatdan tarbiyalashni maslahat beradi. Bular: sog'liq va badantarbiyasi, aqliy tarbiya, nafosat tarbiyasi, axloqiy tarbiya, vijdoniy-nafsoniy tarbiya, diniy-ruhiy tarbiyadir.

Janodi Rasululloh: "Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga tarbiyasini, odobini ham yaxshilanglar!", deganlar. Shu bilan birga "Xech bir ota o'z farzandiga xulq-odobdan bo'lakroq meros bera olmaydi" deb tarbiyada otanonaning rolini belgilab berganlar. Sharq rivoyatlarida yaxshi tarbiya ko'rganning 10 ta nishonasi ifoda qilingandir.

1. Xalq to'g'ri deb topgan narsaga noto'g'ri deb qaramaslik.
2. O'z nafsiga insof berishni so'rash.
3. Boshqalardan ayb qidirmaslik.
4. Birovda yomonlik sodir bo'lsa uni yaxshilikka yo'yish.
5. Agar gunohkor uzr so'rasa, uning uzrini qabul qilish.
6. Muhojirlar hojatini chiqarish.
7. El g'amini yeyish.
8. O'z aybini tan olish.
9. El bilan ochiq yuzli bo'lish.
10. Odamlar bilan shirin muomalada bo'lish.

Turli tarixiy davrlarda tarbiyaning maqsadi ham, xususiyati ham o'zgarib bordi. Buni ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm va kapitalizm formatsiyalari misolida ham ko'rish mumkin. Ibtidoiy jamoa tuzumida tarbiyaning maqsadi oddiy bo'lib, shunchaki, insonning hayot kechirishini ta'minlashga xizmat qilgan.

Aqliy tarbiya – deganda tarbiyachining o'quvchilar o'quv kuchini va tafakkurini rivojlantirish, unda aqliy mehnat madaniyatini tarkib toptirishga qaratilgan maqsad yo'lidagi faoliyati tushuniladi. Aqliy tarbiya o'quv rejasidiga fanlarni bilib olishni va shu asosda ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirish, tafakkur va nutq qobiliyatini o'stirishdan iboratdir. Bu vazifa barcha fanlardan umumiy ma'lumot berish orqali amalga oshiriladi hamda o'quvchida xotira,

diqqat, fikrlash, tasavvur qilish kabi xislatlar taraqqiy ettiriladi. Sharqning buyuk allomasi Abu Nasr Forobiy aql xususida fikr yuritib shunday deydi: "Muhokama va mulohaza tezda tushuna olsin, xotirasi juda baquvvat bo'lsin, zehni tez va o'tkir bo'lsin, so'zlari aniq bo'lsin va eng asosiysi o'qishga, o'rganishga muhabbatli bo'lsin" (Fozil odamlar shahri, Toshkent, 1993 y). Aqliy tarbiya shaxsni har tomonlama kamol toptirishning asosini tashkil etadi.

Axloqiy tarbiya – ijtimoiy ong shakllaridan biri hisoblanib, kishining jamiyat va oiladagi yurish-turishi, tartib qoidalarining yig'indisi sifatida gavdalanadi. Xulosa qilib aytganda, insonning tevarak-atrofdagi voqea va hodisalarga bo'lgan munosabatida uning axloqi namoyon bo'ladi.

Axloq-odobga oid fikrlar "Avesto" diniy-axloqiy kitobida, qadimgi bitiklarda, pandnomalarda va boshqa yozma manbalarda o'z ifodasini topgan. Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy axloqiy fazilatlar haqida gapirar ekan, uning xislatlari haqida quyidagi fikrlarngi bildiradi: "Bu odamning barcha a'zolari mukammal taraqqiy etgan bo'lishi kerak, ovqatlanishda, ichimlik iste'mol etishda ochko'z bo'lmasligi, haqiqat va haqiqat tarafdorlarini sevishi, g'ururi va vijdonini qadrlaydigan bo'lishi, o'z tabiati bilan adolatni sevuvchi va u uchun kurashuvchi bo'lsin... Adolatli bo'lsin, ammo qaysar bo'lmasin". Axloqiy tarbiya, umuman olganda, tarbiyachilar tomonidan tarbiyalanuvchilarda axloqiy tasavvurlar tizimini shakllantirishni, axloqiy xis-tuyg'ularni, voqea va hodisalarga to'g'ri munosabat bildira olish kabilarni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Jismoniy tarbiya – eng qadimgi tarbiya vositasidir. Maktabda o'quvchilarga jismoniy tarbiya, harakatli o'yinlar, gimnastika, sinfdan va maktabdan tashqari sport mashg'ulotlari vositasida beriladi. Jismoniy tarbiya darslaridan ko'zda tutilgan maqsad bolalarni o'z qaddi-qomatini to'g'ri tutishga odatlantirish, muhim harakatlarni to'g'ri bajarishga odatlantirish va predmetlar bilan mashq bajarishga o'rgatishdan iborat. Eng muhimi bolalarga salomatligi haqida o'zi g'amxo'rlik qilish zarur ekanligi to'g'risidagi fikrni singdirishdir.

Mexnat tarbiyasining asosiy vazifasi o'quvchilarga mehnat ta'limiga oid ilmiy bilimlar berish, mehnat qurollari bilan muomala qilishga o'rgatish, hayotga tayyorlashdir. Bunda yoshlar xalq va Vatan manfaati yo'lida mehnat qilishlari va bunga zaruriy ehtiyoj sezishlari tarbiyalanadi. Mehnat tarbiyasida politexnik ta'lim, umumiy mehnat va ijtimoiy foydali mehnat va o'z-o'ziga xizmat qilish turlari farqlanadi.

Nafosat tarbiyasi – nafosat tarbiyasi san'atdagi, tabiatdagi qurshab olgan hayot voqeligidagi go'zallik vositalari asosida tarbiyalash bo'lib, jahon pedagogikasida insonni garmonik tarbiyalash vositalaridan biri deb hisoblanib kelgan. Uning asosiy vazifasi tabiatdagi, san'atdagi, hayotdagi go'zallikni qabul

qila olish, tushunish qobiliyatini tarbiyalash, fahmlashdan, go'zallikka rioya qilishga odatlantirishdan iborat. Lirik shoir Umar Hayyom go'zalligini, uning xususiyati haqida fikr yuritib: "Go'zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday aqlga xush keladi. Dunyoda yaxshi narsalar ko'p, ularni ko'rib bahramand bo'lish odamlarni shod etadi va tabiatlarni pokiza qiladi, ammo hech narsa go'zal yuzning o'rnini bosa olmaydi. Chunki go'zal yuz shunday quvonch baxsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kela olmaydi". Nafosat tarbiyasining asosiy vositalari ashula, raqs, musiqa, o'qish darslaridir.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarbiyaning maqsadini kim va nima belgilaydi ?
2. A.Avloniyning inson kamolotida tarbiyaning o'rnini xaqidagi fikrini keltiring va izoxlang.
3. Tarbiyaning xar bir shaklini tariflang uning maqsad vazifalarini izoxlang.

4-mavzu: ZAMONAVIY MAKTAB O'QITUVCHISINING VAZIFALARI.

Reja:

1. O'qituvchi va uning jamiyatda tutgan o'rnini.
2. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan asosiy talablar.
3. O'qituvchining kasbiy shakllanish jarayoni.

Tayanch tushunchalar: O'qituvchi. Ustoz. Muallim. Konsepsiya.

1. Hozirgi zamon pedagogika fani oldida turgan muhim muammolardan biri – o'qituvchi va pedagogik mehnat sharoiti muammosi hisoblanadi. Chunki, o'qituvchida barcha pedagogik g'oyalar mujassamlangan bo'lib, uning faoliyati orqali bu g'oyalar amalga oshiriladi va hayotga tatbiq etiladi. O'qituvchining ko'p qirrali va murakkab faoliyati zamirida yosh avlodni odobli, axloqli qilib tarbiyalash, ularni bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bularni amalga oshirish esa o'qituvchining xilma-xil faoliyatiga bog'liq: bolalarni o'qitish, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilish va o'tkazish, ota-onalar o'rtasida pedagogik targ'ibot ishlarini olib boorish va hokazo. Bularning hammasi o'qituvchidan chuqur bilimga ega bo'lishni, o'z sohasini, bolalarni sevishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim konsepsiyasida mutaxassis vazifalari quyidagicha belgilangan: "...mutaxassis o'z faoliyati, sohasidan qat'i nazar, ijodiy jamoalarda ishlay olish qobiliyatiga, menejment va marketing sohalarida tayyorgarlikka ega bo'lishi, yangi texnologiyalarni joriy etishning xo'jalik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini aniq tasavvur qila olishi kerak". Ushbu fikrlar o'qituvchilarga ham bevosita taalluqli. Chunki jamiyatimizda sodir bo'layotgan tub o'zgarishlar, bozor munosabatlariga kirib borishimiz

o'qituvchidan nafaqat kasbiy bilimlarni, balki iqtisodiy, yuridik, texnikaviy bilimlardan ham xabardor bo'lishni taqozo qilmoqda. Bu o'rinda boshlang'ich sinf o'qituvchisi xususida alohida to'xtalmoq zarur.

2. Hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy fazilatlaridan biri – o'z kasbiga sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodliligi, o'z kasbini sevishi o'qituvchini boshqa kasb egalaridan ajratib turadi. Chunki maktabda ta'lim-tarbiya ishining yuqori saviyada olib borilishi faqat o'qituvchiga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qitayotgan predmetlarni chuqur bilishi, uning metodikasini o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur. Predmetni va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi bolalarning shu predmetga bo'lgan qiziqishini oshiradi, o'qituvchining obro'sini oshiradi. O'quvchilar p'qituvchining o'z bilimlarini bolalarga yetkaza olishi imkoniyatlarini qadrlabgina qolmay, balki uning fidoyiligini ham taqdirlashadi.

O'qituvchi kasbiga xos bo'lgan muhim talablardan biri – bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni hurmat qilishdan iboratdir. Bolani sevgan, butun kuch va bilimini bolalarning kelajagi, ularni Vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan insongina haqiqiy o'qituvchi bo'la oladi. Bolaga befarq, uning kelajagi bilan qiziqmaydigan, o'qituvchilik kasbiga loqayd inson haqiqiy o'qituvchi bo'la olmaydi. "Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi"da boshlang'ich sinf o'qituvchisining qiyofasi quyidagicha ta'riflanadi: "...eng muhimi, bolalarda o'qish, o'rganishga chinakam havas, ishtiyoq uyg'otuvchi, e'tiqod hosil qiluvchi ustoz sifatida alohida o'rin tutadi". Bu konsepsiyada boshlang'ich sinf o'qituvchisiga qo'yiladigan quyidagi talablar ham keltiriladi: "...O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat ekaniga ishonadigan milliy iftixor tuyg'usiga ega bo'lishi;

- bolalarni xalq pedagogikasi durdonalari hamda milliy qadriyatlarimiz asosida tarbiya qila olishi;

- nutqi ravon, xalq tili boyligi, ifoda usuli va tasvir vositalarini, adabiy til uslubi va me'yorini to'la egallagan bo'lishi" zarur.

O'qituvchilik kasbiga xos bo'lgan bunday fazilatlarni undagi pedagogik odob shakllantiradi. Pedagogik odob o'qituvchining yuksak kasbiy fazilatidir. U o'qituvchining sabotli bo'lish, o'z hissiyotini idora qila olishi, bolalarga pedagogik ta'sir o'tkazish vosita va me'yorlarini belgilashi va aniqlashiga yordam beradigan fazilat hisoblanadi. Yuksak pedagogik odobga ega bo'lgan o'qituvchigina sinfda mo'tadil psixologik iqlim o'rnata oladi, bolalar qalbiga tez yo'l topa oladi.

3. O'qituvchining kasbiy shakllanishi kollejdagi ta'lim olish jarayonidan boshlanadi. Kollejning o'quv reja va fanlar bo'yicha dasturlarida bo'lajak

o'qituvchilarga shu kasbning siru asrorlarini o'rgatish, nazariy bilimlar berish va ko'nikmalar hosil qilish nazarda tutiladi. Ta'lim jarayonida fanlar bo'yicha amalga oshiriladigan seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni mustahkamlashgagina emas, balki ularni amaliy ish jarayonida qo'llashga ham imkon beradi. Bunday mashg'ulotlar tanlagan kasbi to'g'ri ekaniga ishonch hissini uyg'otadi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanib borishida I kursdan boshlab o'tkaziladigan uzluksiz pedagogik amaliyot alohida ahamiyatga ega. Bu amaliyot I, II-kurslarda amalga oshiriladi. Uning asosiy maqsadi o'qishning birinchi yilidan boshlab, talabalarni maktabga o'rgatish, o'qituvchilik kasbidan xabardor qilib borishdir, qolaversa, uzluksiz amaliyot kasb tanlashga yo'llash vazifasini ham o'taydi. Bunday amaliyotlar birinchi kursning o'zidayoq: Tanlagan kasbim to'g'rimi? Shu kasbni egallashga menda imkoniyat va hohish bor edimi? degan savollarga javob qaytarish imkoniyatini beradi. Bunday amaliyot davomida talabalar maktab va sinf jihozi, sinf o'qituvchisining ish tartibi, plan-konspekti, o'quvchilar tarkibi, ularning uy sharoitlari, darslik va o'quv qurollari bilan ta'minlanganligi kabilar bilan tanishadilar. O'qituvchining darslarini kuzatadilar, sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda o'qituvchiga yordam beradilar, maktabda kuni uzaytirilgan guruhlari bo'lsa, shu guruh tarbiyachilari ishi bilan tanishib boradilar. Ota-onalar majlislarini tayyorlashda va o'tkazishda o'qituvchiga yordam berishadi. Xulosa qilib aytganda, uzluksiz pedagogik amaliyot talabalarni o'quv-pedagogik amaliyotga tayyorlab boradi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'qituvchining jamiyatda tutgan o'rnini xaqida gapiring.
2. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan asosiy talablar nimalardan iborat.
3. O'qituvchining kasbiy shakllanish jarayoni xaqida gapiring.

5-mavzu. O'ZBEKISTONDA XALQ TA'LIMI TIZIMI.

Reja:

1. Xalq ta'limi tizimi haqida tushuncha.
2. Xalq ta'limi tashkilotining turlari.

Tayanch tushunchalar: Tizim. Xalq ta'limi. Xalq ta'limi tizimi.

1. Xalq ta'limi tizimi deganda, aniq maqsadni ko'zlab mamlakat yoshlariga ta'lim-tarbiya beradigan muassasalar tushuniladi. Har bir mamlakat xalq ta'limi tizimining taraqqiyoti shu mamlakatda ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojiga va jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etadigan ijtimoiy, iqtisodiy masalalarga va milliy xususiyatga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz istiqlolga erishganidan keyin xalq maorifini rivojlantirish masalalariga, yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda. Bunga hukumatimiz tomonidan qabul qilingan qator qonunlarni misol tariqasida keltirish mumkin.

O'zbekiston Konstitutsiyasi va hukumat qarorlariga asoslangan holda hozirgi vaqtda xalq ta'limining quyidagi tamoyillari qaror topdi: **O'zbekiston fuqarolarining millatidan, dinidan, jinsidan, ijtimoiy ahvolidan qat'iy nazar, ta'lim olishga teng huquqliligi tamoyili.** Bu tamoyil xalq maorifining demokratik ruhidan darak beradi. Hamma maktab yoshidagi bolalar uchun bilim olishi majburiy ekanligi tamoyili. Bu tamoyil yoshlarimizning ma'lumotli bo'lishi, zamon talabiga javob beradigan ilmiy bilimlarni egallashi, hayotda o'z o'rnini topa olishlari haqida davlatimiz g'amxo'rligidan darak beradi.

Barcha ta'lim muassasalari davlat va ijtimoiy xususiyatga ega ekanligi tamoyili. Bu O'zbekistondagi barcha ta'lim-tarbiya muassasalari davlat ixtiyorida ekanligini, bu tashkilotlarni davlat mablag' bilan ta'minlashini nazarda tutadi. Ta'lim-tarbiya muassasalarining faoliyati davlat tomonidan boshqarilib boriladi. Shu kabi tadbirlar davlatning xalq ta'limi xususidagi siyosatini amalga oshirish, o'quv reja va dasturlarining yagona bo'lishini ta'minlash imkoniyatini beradi.

Qaysi tilda o'qitish ota-onalarning istagiga bog'liqligi tamoyili. O'z farzandini istagan tilda o'qitish erkinligi davlatimizning baynalmilallik, insonparvarlik siyosatining yorqin namunasidir. O'zbekistonda yashayotgan har bir millat a'zosi bolalarini hohlagan tilda o'qitish huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida O'zbekiston Respublikasida davlat tili o'zbek tili deb belgilangan. Lekin shu bilan birga respublikamiz hududida yashayotgan boshqa xalqlarga hurmat bilan qarash, boshqa tillarning rivojlanishiga shart-sharoit yaratib berish ko'zda tutilgan. O'zbekistondagi maktablarda o'qish yetti tilda olib borilayotgani buning yorqin misolidir.

Ta'limning bepullik tamoyili. Konstitutsiyada respublikamiz har bir fuqarosining bepul ta'lim olish huquqi, ta'limning davlat nazoratida ekanligi kafolatlangan. Ta'limning hamma turlari bepul bo'lishi mamlakatimizda yana boshqa qator moliyaviy choralar bilan qo'llab-quvvatlanib kelinmoqda. Masalan, ayrim kam ta'minlangan o'quvchilarni davlatning o'zi ta'minlashi, talabalarning stipendiya bilan ta'minlanishi va ularga boshqa moddiy yordamlar ko'rsatilishi kabilar respublikada xalq maorifi rivojlanishiga ta'sir etadigan omillardan hisoblanadi.

Ta'limning ilmiylik va dunyoviylik tamoyili. Bilimlarning ilmiy xususiyatga ega bo'lishi fan va texnika yutuqlarini hisobga olgan holda doimo

o'zgarib, yangilanib borishi ilmiylik tamoyili deyiladi. O'zbekiston hududidagi barcha ta'lim muassasalarida dunyoviy bilimlar beriladi. Bu tamoyilga so'zsiz amal qilish bolalarga beriladigan bilimlar mazmunini vaqti-vaqti bilan qaytadan ko'rib, o'zgartirib turishni taqozo qiladi.

2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi qonuni" (1997 y. 29 avgust)ning "Ta'lim turlari" xususidagi 10-moddasida shunday deyiladi: "O'zbekiston Respublikasida ta'lim quyidagi turlarda amalga oshiriladi:

- maktabgacha tarbiya;
- umumiy o'rta ta'lim;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
- oliy ta'lim;
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash;
- maktabdan tashqari ta'lim."

Maktabgacha tarbiya. Xalq ta'lim tizimida birinchi bosqich - maktabgacha tarbiya. Uning asosiy vazifasi bolalarni sog'lom va yetuk qilib tarbiyalash, ularni maktabga ham pedagogik, ham psixologik tayyorlashdan, ularning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat. Bu ta'lim 6-7 yoshgacha oilada, bolalar bog'chasida va mulk shaklidan qat'i nazar boshqa ta'lim muassasalarida olib boriladi.

Boshlang'ich ta'lim (1-4 sinf). Umummaktab ta'limida boshlang'ich maktabning ahamiyati muhimdir. Chunki boshlang'ich maktab umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan bilim, o'quv ko'nikmalari bilan qurollantiradi.

Umumiy o'rta ta'lim (5-9 sinflar). Umumiy o'rta ta'lim o'rta ma'lumot olishni ta'minlaydi, zamonaviy bilimlar beradi.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi. O'zbekiston Respublikasida kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi yoshlarni mehnat va kasbkor ko'nikmalariga o'rgatish, ishchi hodimlar tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorgarlikdan o'tkazishdir.

Oliy ta'lim. Xalq ta'limi tizimida muhim o'rin egallab, ijtimoiy va ilmiy taraqqiyotni belgilab beradi. Xalq xo'jaligi va madaniyatning turli sohalarini yetuk oliy ma'lumotli mutaxassislar bilan ta'minlaydi.

O'quv yurtlaridan keyingi ta'lim. Institut, universitetlar uchun yuqori darajali ilmiy kadrlar tayyorlashni nazarda tutadi. Bu aspirantura, doktorantura orqali amalga oshiriladi.

Maktabdan tashqari ta'lim-tarbiya. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning 10-moddasiga asoslangan bolalar va o'smirlarning ehtiyojlarini, hohish-istaklarini to'laroq ro'yobga chiqarish, ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish maqsadida davlat muassasalari,

turli mulk shakllariga ega bo'lgan korxonalar, jamoat tashkilotlari ilmiy-badiiy, ilmiy-tabiiy, texnik, sport va boshqa yo'nalishdagi maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin.

Hozir O'zbekiston hududida faoliyat ko'rsatib turgan maktabdan tashqari muassasalar quyidagilar:

- o'quvchilar saroylari va uylari;
- yosh texniklar stansiyalari;
- yosh tabiatshunoslar stansiyasi;
- yosh turistlar stansiyasi va bazalari.

Savol va topshiriqlar:

1. Xalq ta'limi tizimi deganda nimani tushinamiz.
2. Xalq ta'lim turlarini sanang.
3. Xalq ta'limi tizimi qaysi tamoillar asosida faoliyat yuritadi.
4. Maktabdan tashqari ta'lim tarbiya muassasalariga qaysilar kiradi.

6-mavzu. DIDAKTIKA TA'LIM NAZARIYASI.

Reja:

1. Didaktika haqida tushuncha.
2. Sharq mutafakkirlari ilm ma'rifat haqida.
3. Ta'lim jarayoni va ularning vazifalari.

Tayanch tushunchalar: Ta'lim. Ilm. Bilim. Didaktika.

Didaktika ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi qismidir. Didaktika grekcha so'z bo'lib, "Didayko"- o'qitish, "Didasko'l"- o'rgatuvchi degan so'zlardan kelib chiqqan.

"Didaktika"ning so'zma-so'z tarjimasini ta'lim nazariyasini anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini, ta'lim qoidalarini, uslublari hamda tashkiliy fo'rmalarini o'z ichiga oladi.

Didaktika o'z oldiga o'qitishni, o'quvchilarni har tomonlama tarbiyalash maqsadlariga javob beruvchi umumiy qonuniyatlarini bilib olish vazifasini qo'yadi. Ta'limning asosiy vazifasi yosh avlodni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdan iborat.

Demak, didaktika pedagogikaning "Kimni o'qitish?" "Nimaga o'qitish?", "Nimani o'qitish?" va "qanday o'qitish" kabi savollarga javob izlaydi. Umumiy didaktika esa, o'z navbatida, ayrim o'quv fanlariga oid usullar bilan mustahkam bog'landi. Shu usullar ma'lumotiga tayanib, o'qitishning umumiy qonuniyatlarini yechib boradi va ayni vaqtda har bir o'quv fanini o'qitish usullari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

2. Sharq xalqlari pedagogikasining buyuk allomasi Yusuf Xos Xojib “Qutadg`u bilik” asari orqali ilm-fan, ma`rifatning ahamiyati, ta`rifi va tavsifida, odamlarni tinmay ilm olishga, bilim o`rganishga undadi. Dunyodagi barcha xayrli ishlar, ezgu amallar negizida ilm-ma`rifat yotadi, ilm ziyosi tufayli jaholat zulmati yoziladi, fikr ravshanlashadi, olamga ro`shnolik taraladi. Har bir sog`lom fikrli odam dunyoning borliq ishlaridan ogoh bo`lishi, buning uchun tinmay bilim olishi, ma`rifatga intilishi kerak.

“Ilm o`zi lazzat bag`ishlaydi. Odamlar ilm tufayli ezgulikka erishadilar. Ular ilm tufayli yovuzlikdan xalos bo`ladilar. Shuning o`zi katta foyda, eng katta davlat emasmi axir”.

Bilimlar rivojida sharqning buyuk allomasi Al Xorazmiyni salmoqli ulushi bor. Bu buyuk olim algebra, arifmetika, astronomiya, geografiya va musiqa sohalarida bir qancha asarlar yozgan. Uning “Aljabr” va “Almuqobila hisobidan qisqacha kitob” asari asosida algebra paydo bo`ldi.

O`zbek she`riyatining buyuk dahosi Alisher Navoiyning didaktik merosi uning bebaho “Xamsa” asarida, hikmatlarida, lirik durdonalarida o`z ifodasini topgan. Masalan, “Farhod va Shirin” dostonidagi Farhod ilmli, hunarli, ijodkor shaxs. Farhod ilm-hunarni hayot bilan bog`laydi.

“Saddi Iskandariy” dostonidagi Iskandar obrazi iste`dodli olim, ilm-ma`rifatning jarchisi va homiysi sifatida talqin etilgan. Iskandar ilm va aql kuchi vositasida davlatni boshqarganligi, bunda olimlar bilan hisoblashganligi tufayli mamlakat obod, xalqi farovon hayot kechiradi.

Alisher Navoiyning hayotining so`nggi davrlarida bitgan “Mahbub-ul qulub” chuqur tarbiyaviy ahamiyatga molik falsafiy asardir. Asarda donishmand allomaning o`gitlari, pand-nasihatlarini mujassamlashgan. Asar shoirning kelajak avlod bilan hayolan muloqotlari tarzida yozilgan.

“Mahbub-ul qulub” bahonasida ulug` adib Alisher Navoiyning pedagogik qarashlari haqida so`z yuritilar ekan, bu noyob asar boshdan-oyoq hikmatu nasihat, ibratli hikoya va o`gitlarga serob bir baxr ekanligini har bir pedagog unutmazligi, ta`lim jarayonida bu pand nasihatlardan unumli foydalanmog`i kerak. Zotan “Mahbub-ul qulub” da shoirni o`ylantirgan muammolar bugungi kunimizga ham nihoyatda mos tushadi.

Sharqu g`arb manaviy merosi asosida pedagogik jarayondan markaziy o`rin olgan didaktika doimo rivojlanib bordi, didaktika rivojiga buyuk cheh pedagogi Yan Amos Kamenskiy ham katta hissa qo`shdi. Uning “Buyuk didaktika” asari o`qitishni rivojlantirishga katta ta`sir ko`rsatdi va muallimlarning doimiy foydalaniladigan kitobi bo`lib qoldi.

O`zbekistonda didaktik ta`limning tashkil topishi va rivojlanishi Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Muhammadrasul Rasuliy, Qori

Niyoziy, Ozod Sharafiddinov kabi pedagog va olimlarning nomlari bilan bog`liq.

Bilish jarayoni kabi ta`lim jarayonida ham o`quvchi bilmaslikdan bilishga, noto`g`ri va noaniq bilishdan tobora to`g`riroq va aniqroq, chuqurroq bilishgacha bo`lgan yo`lni bosib o`tadi. Bu jarayonda hissiy idrok etish ham, abstrakt tafakkur ham, amalda sinab ko`rish ham, amalda sinab ko`rish ham bo`ladi.

Muayyan fan va hodisalar ob`yektiv dunyoni bilish jarayonida o`rganiladi va ularni tashqi, ichki mohiyatini o`zlashtirish jarayonida omillar aniqlanadi. Mushohada, tasavvur va abstrakt tafakkurga asoslanib faktlar umumlashtiriladi va ilmiy xulosalar chiqarish natijasida nazariyalar, qonunlar va katego`riyalar.

Bilish ikki pallaga – nazariy va amaliyotga bo`linadi . Nazariya yangi bilimni, yangicha bilishni ifodalovchi tizimli fikrdir. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, formula jarayonida millar aniqlanadi, formula, grafik, raqam va boshqa. Nazariyada g`oya shakllanadi.

Amaliyot bilimlarning haqiqiyiligini ko`rsatuvchi mezondir. Kuzatish, tajriba, o`zgartirish, yaratish – bular amaliyot shakllariga kiradi. Amaliyot ijtimoiy hayot va tabiatning murakkab jarayonlarini bilib olishda inson uchun asosiy qurol bo`lib xizmat qiladi. Masalan, oyni kuzatish jarayonini olaylik. Jonli mushohada ba abstrakt tafakkur yordamida biz oyga apparatlar yuboramiz, ilmiy apparatlar yordamida olingan materiallarni laboratoriyada chiqarish amaliyotga kiradi.

Ilmiy bilish vazifasi hodisalarning mohiyatini, ularning rivojlanish qonunlarini ochishgina emas, balki biron bir qonunning qay tariqa namoyon bo`lish sabablarini ko`rsatib berishdan iborat.

Ilmiy omil ilmiy bilishning elementi bo`lib, kuzatish, tajriba asosida qo`lga kiritiladi, omilga asoslanmagan ilmiy qiymat amaliy hayot uchun ahamiyati ham bo`lmaydi. Shuning uchun ilmiy bilimning, hanning asosiy maqsadi omillar asosida yotgan umumiy bog`lanishlarni, qonuniyatlarni topish, ularni mohiyatini bilishdadir.

O`rta Osiyoning buyuk mutafhakkirlari bilishda omillarni o`rganishga katta e`tibor berganlar. Abu Nasr Forobiy (873-950) bilimning elementli bo`lgan omillarni o`rganishga katta e`tibor beradi. Uning fikricha, bilimning asosini mavjud narsa va narsa hodisalarni inkor ettiradigan omillar tashkil etadi. Ibn Sino (980-1037) kasallikni vujudga keltiruvchi ob`yektiv omillarni o`rganish asosida kasalliklarni turlarga ajratdi va davolash usullarini ishlab chiqdi.

Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish tevarak-atrofdan voqelik, narsa hodisalarni sezgi organlarimizga ta'sir etuvchi ayrim sifatlarning ongimizda aks etishidir. Bunda zar bir organ, har bir analizator, I.P.Pavlov ta'kidlab aytganidek, narsalarni ayrim sifatlarni idrok qiladi: biz sovuq, iliqlik, sho'r, oq, qora, achchiq, chuchuk va hokozalarni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm-maza bilish, teri, muskul-harakat va organik sezgi organlari orqali bilib olamiz. Olim va o'quvchilarning bilim olish yo'llari har xil. Olimning bilish sari yo'li egri-bugri, ba'zan xato bo'ladi. O'z tadqiqotlarida u belgilangan rejadan chetga chiqib ketishi, uni o'zgartirishi, bu ishga ko'p vaqt sarflagandan keyin yana daslabgi fikrga qaytishi mumkin. U fanga ma'lum bo'lmagan haqiqatlarni qidiradi, kashf etadi, yangilik yaratadi. Yangilik yaratildi, uning qonuni ifodalanib berildi, ana shunda o'qituvchi oquvshilarni bu qonunni bilishga to'g'ri, yengillashtirilgan, vaqt jihatdan qisqa yo'ldan olib boradi. O'quvchilar esa ta'lim jarayonida olamni bila borib, o'zlari uchun noma'lum bo'lgan, biroq fan kashf etgan va odamlarni ijtimoiy-tarixiy amaliyotda tekshirib ko'rilgan yangi narsani bilib oladi.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilarning fan erishgan yutuqlari bilan, insoniyat to'plagan turmush tajribalari bilan tanishtirish, shu bilan birga ularga erishish va qo'llanish yo'llarini o'rgatib, ularni puxta eslab qolib, kundalik hayotda, bo'lajak kasbda ulardan ijodiy foydalanish ko'nikmasi bilan qurollantirishdan iborat.

Ta'lim bilish jarayoni faoliyatining turi sifatida pedagogika fanida bir necha ma'noni anglatadi. Ya'ni bu: o'quvchilarda bilim, malaka ko'nikmalarni hosil qilish; ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarini shakllantirish; o'quvchilarni muayyan darajada o'qimishli, madaniyatli, tarbiyali chin inson bo'lishiga erishish; ularni qobiliyatlarini o'stirishdan iborat.

Ta'lim – insoniyat tajribasining ma'lum tomonlarini, ya'ni o'quvchilar ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi talablariga muvofiq darajada bilim va tarbiyaga ega bo'lishlarini ta'minlaydigan faoliyatdir.

Ta'lim jarayoning mazmunini bilim, ko'nikma va malaka hosil qilish lozim. Bilim asosida ko'nikma, malaka hosil bo'ladi. Bilim bahsda kerak bo'lsa, ko'nikma mehnatda, dunyoni o'zlashtirishda zarur. Shu jihatdan o'quv yurtlarda, maktablarda o'quvchilar o'rtasida bahslar, bellashuvlar, o'tkir zehnlilar mushoirasi, quvnoqlar va zukkolar bellashuvini tashkil etish foydalidir. Ko'nikma mashq qilish natijasida beriladigan harakatlar yig'indisidir. Iqtidor va ko'nikma mashq qilish va takrorlash orqali malakaga aylanadi.

Ta'lim jarayoni o'quvchilar bilan o'qituvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, ikki tomonlama xarakterga egadir. O'qituvchining faoliyati

tufayli ta`lim puxta o`ylab chiqilgan maqsad, mazmun va dasturlar asosida olib boriladigan jarayonga aylanib, kutilgan natijalarni beradi.

Ammo maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning asosiy faoliyati hamon o`yin bo`lib qoladi, shuning uchun ham fikrlash faoliyatida his qilib bilish ko`proq ahamiyatga egadir.

Ta`limning boshlang`ich davrida o`qituvchi analiz-sintezdan ko`proq foydalanadi. **Analiz** narsa va hodisalarni tarkibiy qisimlarga ajratishdir. **Sintez** jarayonida o`quvchilar o`rganilgan narsalar va hodisalarni ayrim qismlarni elementlarini bir butun qilib birlashtiradilar. Sintez, analiz, taqqoslash, induksiya kabi usullar orqali o`quvchilar o`zlarida tushuncha hosil qilish imkoniga ega bo`lishadi.

O`qituvchining faoliyati ta`lim jarayoning tashqi tomonini tashkil qiladi, chunki u o`qitadi, ta`lim beradi. O`quvchi faoliyati ichki jarayonini tashkil etadi, chunki u o`qituvchi bergan bilimni o`qib, tushunib oladi.

O`qitish jarayonining ikkinchi tomoni o`quvchining faoliyati bo`lib, u o`quv fani materiallarini o`zlashtirishdan iborat. O`qitish bilishdan farqli o`laroq muallim rahbarligida amalga oshiriladi. Ta`limning asosiy maqsadi, vazifasi yosh avlodni ilmiy bilimlar, ko`nikma va malakalar bilan qurollantirishdan iboratdir. Ilmiy bilimlarni egallash muayyan fanlar o`rtasidagi bog`lanishlarni idrok qilish, ularni izohlay bilish, mustaqil ravishda umumlashtirish, xulosalar chiqarish demakdir. Bular asosida o`quvchilarda kuzatuvchanlik, tafakkur, xotira kabi bilish qobiliyatlari o`sib boradi, ularda e`tiqod tarbiyalanadi.

Muallim bilimlarni o`rgatar ekan o`sha jarayonda bolalarning imkoniyatlarini o`rganadi, qiyinchiliklarni ko`radi, ularni bartaraf etish choralarini izlaydi. Ijodiy ishlovchi o`qituvchi materiallarini o`zida ham, uni o`qitish usullarida ham yangi jihatlarni ochadi. Xuddi ana shunday ish jarayonida pedagogning o`ziga xos usuli shakllanadi.

O`qituvchi maktab o`quvchilarini yangi bilimlarni idrok qilishga, uni hayotda qo`llay olishga tayyorlaydi. Bu tasodifiy hodisa bo`lmay, o`quv jarayonini mantiqi shuni taqazo etadi. O`quvchilarni o`qituvchi sabog`ni o`zlashtirish jarayoni bilimlarni idrok qilish, tushunish, mustahkamlash hamda ularni amalda qo`llash bosqichlaridan iborat bo`ladi.

3. Sezish tevarak-atrofdagi voqelik, narsa va hodisalarning sezgi organlariga ta`sir etuvchi ayrim sifatlarni organizimda aks ettirishdir. Bunda har bir organ, narsalarning ayrim sifatlarini idrok qiladi. Biz sovuqlik, iliqlik, nur, yorqin, qora va hokazolarni, ya`ni real olamdagi mavjud narsa hamda hodisalarning sifatlarini sezishimiz mumkin. Sezish idrok qilishga o`tamiz.

Idrok umuman tevarak-atrofimizdagi buyumlar va hodisalarning odam ongida aks ettirishdir (biz daraxtni, hayvonni idrok qilamiz). Sezgililar singari

idrok qilish ham tashqi buyumlar, ularning manbaalari yo`qolishi bilan to`xtaydi.

Tasavvurlar bosh miya po`stining silliqdigi tufayli odamning ongida uzoq vaqt saqlanib qoladigan idrok sezgilarining izlaridir. Tajriba vositasida odamda tasavvurlar yig`indisi ko`payib boradi. Tasavvurlar fikrlash, tushunchalar tarkib topishda juda muhim rol o`ynaydi. Tasavvurlar muayyan umumlashmalarning mavjudligi bilan bog`liqdir. Sezishlar, idrok qilishlar, tasavvurlar sezib bilishning tarkibiy qismi bo`lsada, ular ham real voqelikni chuqur, to`g`ri aks ettirishga tirishadi. Tafakkur, ya`ni analiz, sintez, induksiya, deduksiya va hokazolarni bilishning yuqori shaklidir.

Tafakkur, yuqorida aytib o`tilgan mantiqiy operatsiyalar yordamida tushuncha, fikr mulohazalar hosil bo`ladi. Ularning oliy shakli qonuniyatlar yaratishdir. Jonli mushohada uchun birinchi signal sistemasi, abstraktsiya uchun esa signal sistemasi asosiy ahamiyatga ega bo`ladi. Abstrakt tafakkur voqelik bilan aloqada bo`lgan taqdirdagina odamning ilmlarini ancha chuqurlashtiradi. Birinchi va ikkinchi signal sistemalarning birligini bilimlarni chuqur hamda haqiqiy bilimlarga aylantiriladi.

Amaliyot-bilish maqsadi va haqqoniydigi mezonidir. Jonli mushohada va tafakkur hamisha odamning amaliy faoliyatiga asoslanishi kerak. Odam tabiat va jamiyatdagi qonuniyatlarni ochib, o`z faoliyatida ulardan foydalanishga intiladi. Har qanday nazariy bilimning qiymati uning amaliyotga qanchalik xizmat qilishi bilan belgilanadi. Nazariya amaliyotdan kelib chiqadi, amaliyotning o`zini yaxshiroq yo`lga qo`yishga ko`maklashadi, zero bilimning maqsadi amaliyot, odamlarning amaliy faoliyatidir.

Biroq amaliyot ayni vaqtda bilimni to`g`riligini tekshirish vositasi hamdir. Nazariy bilim amalda tekshirilgan va amaliyot uni tasdiqlagan taqdirdagina u odam bilimlarining tarkibiy qismiga aylanib qolishi mumkin. O`quv jarayoni mantiqi va tuzilishining harakatchanligini hisobga olib, unda maktab o`quvchilarning bilmaslikdan bilishga bo`lgan harakati yuz beradigan asosiy zvenolar quyidagilardir:

1. O`quvchilarga bilish va amaliy vazifalar qo`yish hamda ularning bu vazifalarni tushunishlari, o`qish uchun zarur vaziyat va qo`zg`atuvchi sabablar yaratish.
2. Muammoli vaziyat yaratish.
3. Talim jarayonida bolalarning ilgarigi tajribasidan foydalanish.
4. O`quvchilarning har xil shakldagi va xilma xil manbalardan olingan yangi materialni idrok qilishlari.
5. Idrok qilingan yangi materialni anglab olish, ilmiy tushunchalar tarkib toptirish, qonunlarni o`zlashtirib olish.

6. Maktab o`quvchilarning olgan bilimlarni, hosil qilgan ko`nikma va malakalar mustahkamlash hamda takomillashtirish.
7. Bilim, ko`nikma va malakalarni amalda qo`llash.
8. Ta`lim natijalarini tahlil qilish, o`quvchilarning bilimlarini o`zlashtirishlarini, ko`nikma va malakalar hosil qilishlarini tekshirish.

Savol va topshiriqlar:

1. Didaktika xaqida tushuncha bering ?
2. Sharq mutafakkirlari asarlarida ilm o`rganish zarurati xaqida qanday fikrlar qayd etilgan ?
3. Talim qanday jarayon.
4. Ta`lim jarayonini ikki yoqlama xususiyatga ega ekanligini tushuntiring.
5. O`quvchilarning bilmaslikdan bilishga bo`lgan xarakati yuz beradigan asosiy zvenolar qaysilar.

7-mavzu. TA`LIM TAMOYILLARINI TANLASHGA UMUMIY YONDASHISH.

Reja:

1. Ta`moyil tushinchasi.
2. Ta`lim ta`moyillarini tanlashga umumiy yondashish.

Tayanch tushunchalar: Ilmiylik, tizimlilik, izchillik, onglilik, faollik, tamoyil.

Ta`lim o`qituvchining faoliyati va o`quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarni o`zlashtirilishi, tegishli ko`nikma va malakalar hosil qilishning asosiy qonuni va yo`l-yo`riqlarni o`z ichiga oladi.

Ta`lim tamoillari o`qitishning eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to`g`ri hal qilishning asosiy qonuniyatlaridir. Qonuniyat bu barqarorlik, zaruriyat, u yoki bu hodisalar va jarayonlar o`rtasidagi mutanosiblik va muhim aloqa.

**Ta`lim tamoillari deb,** umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o`qish va o`qitish jarayonlarining yo`nalishi, o`quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarning o`zlashtirishlari, bilim, ko`nikma va malakalar hosil qilishning asosiy qonun qoidalarining yig`indisiga aytiladi.

O`qitish prinsiplari ta`limning eng muhim masalalarini nazariy va amaliy jihatdan to`g`ri hal qilishning asosiy negizi hisoblanadi.

Ta'limning ilmiylik prinsiplari.

Maktablarimizda ta'limning ilmiy bo'lishi prinsipi ta'lim jarayonida o'quvchilarning tabiat, jamiyat va kishi tafakkuri taraqqiyoti haqidagi qonun va qoidalarni dialektik materialistik asosda egallab olishlarini, atrofni o'rab olgan ob'yektiv borliqdagi predmet, narsa, hodisa va voqealarning bir-biriga bog'liqligi, hamisha harakatda va rivojlanishda ekanligini ilmiy asoslarini anglab olishlarini, fakt va hodisalarni mustaqil tahlil qilish va xulosalar chiqarish, shunindек, ularga o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarning turmushda bilish ko'nikma va malakalarni hosil qilish talabalarning o'z ichiga oladi.

Ta'limning ilmiy bo'lishi prinsipi ta'lim jarayonida o'quvchilarning hozirgi fan va texnika taraqqiyot darajasiga muvofiq keladigan ilmiy bilimlar bilan qurollashtirishni hamda maktab ta'limi davomida yoshlarni ilmiy bilimlar bilan tanishtirib borishni ta'minlashga qaratilgan.

Didaktikaning ilmiylik prinsipi maktab ta'limining mazmunigagina aloqador bo'lib qolmay, o'qitish meto'dlariga ham aloqadordir.

U maktab ta'limi jarayonida fan-texnika yutuqlaridan foydala olishga qaratilgan o'qitish meto'dlarini ham takomillashtirishni talab qiladi.

Shuningdek, o'quvchilarning umumiy tayyorgarligi, saviyasi va yosh xususiyatlariga mos keladigan eng sodda shakldagi ilmiy tadqiqot meto'dlari bilan tanishtirishni ham talab qiladi. Ayniqsa o'quvchilarni, atrofni, narsa, voqea va hodisalarni mustaqil suratda kuzatish, eksperiment o'tkazish, dastlabki ilmiy tadqiqot meto'dlari bilan tanishtirishni talab qiladi.

Didaktikaning ilmiylik prinsipi o'quvchilar ilmiy materialistik dunyoqarashlarni shakllantirishga, atrofni o'rab olgan ob'yektiv borliqni o'rganish, bilishga bo'lgan qiziqishlarni o'stirish, shuningdek ularning mustaqil ravishda o'z ma'lumotlarini oshirishga mustaqil ilmiy ishlar olib borishga bo'lgan moyilliklarini rivojlantirish ham zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar hosil qilishga olib keladi. Bularning hammasi o'quvchilarning ijodiy faolliklarini oshiradi.

Ta'lim va tarbiyaning birligi.

Ta'lim jarayonida o'quvchini tarbiyalash, jamiyatda o'z o'rnini topishga yo'naltirish, ularga barkamol shaxs hislatlarini singdirish asosiy o'rinni tutmog'i lozim. Buning uchun:

a) o'zlashtirilayotgan ilmiy bilimlar orqali o'quvchilarda ilmiy materialistik asosda dunyoqarash tarkib toptirish;

b) shu jarayonda o'quvchilarga muayyan ma'naviy sifat, umuminsoniy ahloq meyorlarini singdirish;

v) o`quvchilarning aqliy kamoloti va qobiliyatlarini yanada rivojlantirib borish nazarda tutiladi.

Ta`lim-tarbiyaning birligini taminlash, ta`lim jarayonini to`g`ri tashkil etish va xilma-xil o`qitish meto`dlaridan unumli foydalana olishga ko`p jihatdan bog`liqdir. Ta`lim bilan tarbiyaning birligini ta`minlamoq uchun ayniqsa:

a) bayon qilinayotgan o`quv materiallarining mazmuni ham ilmiy, ham g`oyaviy jihatda to`g`ri yo`nalishga ega bo`lishi;

b) o`qitilayotgan mavzuning ilmiy va tarbiyaviy mohiyatini ochib berish;

v) bayon ilmiy bilimlarning puxta va mustahkam o`zlashtirish hamda turmushda ularga amal qilinishi;

g) ta`lim jarayoni o`quvchilarning qiziqishini orttirish, faollik va tashabuskorliklarni oshirishga qaratilgan bo`lishi;

d) ta`lim jarayonida o`quvchilarning saramjonlik, uyushqoqlik, intizomlilik va javobgarlikni sezish, jamoatchilik hamda o`zaro yordam hislarini tarbiyalashga alohida ahamiyat bermog`i lozim.

Ta`limda nazariyaning amaliyot bilan birligi.

Ta`lim nazariyasining amaliyot bilan birligi prinsipi eng asosiy va yetakchi prinsipdir. Nazariyaning amaliyot bilan birligi masalasi faqat didaktik prinsipgina bo`lmay qolmay, balki o`quv tarbiya ishlarining hamma tomonini o`z ichiga oladi. Maktab ta`limi tizimida nazariya bilan amaliyotning birligi prinsipi dastavval o`quv predmetlarning mazmuni va harakteriga bog`liq holda o`qish jarayonida amalga oshiriladi. Ilmiy bilimlar puxta egallash, uning bir-biriga mustahkam va uzviy bog`liq bo`lgan ikki tomonini:

Ta`lim jarayonida nazariya bilan amaliyotning birligi prinsipi izchillik bilan amalga oshirilishi oqibatidagina o`quvchilar o`quv materiallarining tub mohiyatini, tabiat va jamiyat taraqqiyot qonunlarini ilmiy asosda atroflicha to`g`ri tushinib va kelajak amaliy faoliyatlari uchun zarur bo`lgan ko`nikma va malakalar bilan qurollanadilar.

Ta`limning muntazamlilik va izchillik

Maktab ta`lim-tarbiya jarayonining hamma sohasida muntazamlilik va izchillik prinsipi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maktab o`quv predmetlarining muntazamliligi ustida gap borar ekan, uni fan va fanni o`rganish tizimidan farq qilish lozim. Fan va uning o`rganish tizimi o`ziga xos qirrali, chuqur va murakkab hodisalarni o`z ichiga oladi. Uni o`quv fanlari va predmetlariga o`rganish tizimiga tadbiiq etib bo`lmaydi, bu mumkin emas. Shunday bo`lishiga qaramay bu ikki tizim o`rtasida umumiylik, birlik va muayyan ichki

bog`lanishlar mavjuddir. Shunga ko`ra, maktab o`quv predmetlarini muntazam bayon qilish bir qator didaktik qoidalarga amal qiladi, ya'ni bir tomondan umumtalim maktablarda o`qitilayotgan fanlar ma`lum fan tizimi bilan o`zaro mustahkam, ilmiy va mantiqiy bog`lanishlarga ega bo`lishi nazarda tutilsa, ikkinchi tomondan, izchil muntazam o`qitilayotgan fanlar orqali o`quvchilarning bilish qobiliyati, o`zlashtirish darajasi va ularning ijodiy kuchlarini rivojlantirib borish nazarda tutiladi. Buning uchun maktab ta`limi jarayoni muntazamlilik prinsipining quyidagi qoidalarga rioya qilish lozim. Ya'ni o`qitilayotgan fan yoki bayon qilinayotgan yangi materialning o`quvchilarning oldindan o`zlashtirgan bilimlari, ko`nikma va malakalari bilan izchil va uzviy bog`lanishi, shu bilan bir vaqtda o`qitilayotgan fan yoki o`quv materiallarini o`zlashtirish orqali kelajakda yangi fan yoki yangi bilimlarni o`zlashtirishga, shuningdek navbatdagi ta`lim bosqichiga o`tish uchun zamin yaratilishi nazarda tutmog`i lozim.

O`qituvchi kundalik o`quv materiallarini bayon qilishda muntazamlilik prinsipiga muvofiq dars o`tadi. Bunda:

1) Yangidan bayon qilinayotgan o`quv materiallarining oldindan o`zlashtirilgan materiallar bilan izchil bog`lanishini ta`minlash va shu orqali o`quvchilarda hosil qilingan tasavvur va tushunchalarni hamda chuqurlashtirish;

2) Bayon qilinayotgan o`quv materiallarining hajmiga muvofiq sur`atda qisimlarga bo`lish, undagi yetakchi va bosh masalalarni ajratish qisimlardan kelib chiqadigan umumiy tushunchalarni aniq va ravshan qilib o`qitish;

3) Yangi materiallarni bayon qilish jarayonida o`quvchilarni mustaqil mantiqiy fikr qilishga da`vat etish, shuningdek ijodiy urinishlarni tarbiyalash kabilar nazarda tutilmog`i lozim. Shu bilan birga ta`limning muntazamlilik prinsipi bayon qilinayotgan o`quv materiallarini mustahkamlash va ilgari o`tilgan materiallarini to`ldirishga xizmat qilishi; o`quvchilarning o`zlashtirgan bilim va hosil qilgan ko`nikma va malakalarni hisobga olib borishni ham o`z ichiga oladi.

Ta`limning muntazamliligi uning izchilligi bilan bog`liqdir. Izchillikka asoslangan ta`limning harakterli belgisi shundaki, u o`quvchilarning oldindan o`zlashtirgan bilim va malakalari zamirida yangi bilim, ko`nikma va malakalar hosil qilish, ularning o`zaro bog`lanishlarini takomillashtirish va aksincha, yangi bilimlarni hosil qilish jarayonida oldin o`zlashtirilgan bilim, ko`nikma va malakalar yana ham chuqurlashtirish, kengaytirish va mustahkamlashni ta`minlashga qaratilgandir.

Ta`limda onglilik va faollik.

Ta`limda onglilik o`quvchilarning ilmiy bilimlarini asosli ravishda anglab, chuqur o`zlashtirib olishlarini taqozo qiladi. O`quvchilarning ta`lim jarayonida onglilik bevosita ularning aqliy faoliyatlari bilan fikr qilish faoliyati bilan chambarchas bog`liqdir. Odatda o`quvchilarning ongliligi bayon qilinayotgan o`quv materiallarini yoki tevarak atrofni o`rab olgan ob`ektiv borliqdagi narsa, hodisa, voqealarini fikr qilish operatsiyasi-taqqoslash, analiz qilish, abstraksiya va umumlashtirish natijasida ilmiy bilimlarning qonun-qoidalari hayotiylikiga ishonch bilan qarashlarida, shuningdek nazariy bilimlarni amaliyotda qo`llay olishlarida ko`rinadi.

Bayon qilinayotgan o`quv materiallarining ongli o`zlashtirilgani o`quvchilarning fikr qilish faoliyatlariga ta`sir qilishi kuzatish natijasida ro`yobga chiqadi va ayni bir vaqtda bu jarayon o`quvchilarning ilmiy bilim, ko`nikma va malakalarni mustahkamlash o`zlashtirishlarga ongli, mustaqil, faol munosabatda bo`lishlarini ta`minlaydi.

Ta`limni ongli o`zlashtirishda, bir tomondan, o`quvchilarning mustaqil va faol fikr qilishlari nazarda tutilsa, ikkinchi tomondan, aynan shu jarayon davomida o`quvchilarning mustaqil va faollik bilan mantiqiy fikr qilish faoliyatlarini tarbiyalab, takomillashtirib borish nazarda tutiladi. Bu prinsip o`quvchilarning bilish faoliyatida va dars berishda asos qilib olingan qoida sifatida uchta muhim jihatni:

- o`quvchilar tomonidan o`quv materiallarini ongli ravishda tushinilishi, o`quv mashg`ulotlariga ongli munosabatda bo`lishni, bilish faoliyatining shakllanishini o`z ichiga oladi.

O`quvchilar o`quv materialini faqat faol bilish faoliyati jarayonidagina tushunishi, o`quv mashg`ulotlariga ongli munosabatda bo`lishini, bilish faoliyatining darajasi turlicha bo`lishi mumkin.

Eng yuksak daraja. O`quvchi qiziqishi va o`qish istagi borligi uchun mustaqil ravishda mehnat qiladi. Uning darsdagi faolligi, mehnatsevarligi, bilimga tashnaligi oqibatida yuz beradi. Bu o`rinda o`qituvchining ro`li o`quvchiga o`z o`qish vaqtini to`g`ri tashkil etishga yordam berishidan, unga aqliy faoliyatining ratsional usullarni o`rgatishdan iboratdir.

Yuksak daraja. O`quvchilar materialni faollik bilan, lekin o`qituvchining rahbarligi ostida o`rganadilar. O`qituvchi ularga qiyinchiliklarni yengishga, qat`iyatli, irodali bo`lishga yordamlashgan holda ular faoliyatini yo`naltirib boradi.

O`rtacha daraja. O`quvchilar mazmunni o`zlashtirib olishga intiladilar, ammo turli sabablarga ko`ra, ya`ni yaterli ish qobiliyatiga ega bo`lmagani, o`qish sabablarini yuksak bo`lmagani, asab sistemasini ojizligi va shu kabi

sabablarga ko`ra alaxsiydilar, diqqat-e'tiborsiz bo`lib qoladilar. Bunday sharoitlarda o`qituvchi o`quvchining alaxsish sabablarini yaxshi tushinib yetishi va profilatka tarzida ta`sir o`tkazish vositalarini oldindan rejalashtirib qo`yishi kerak.

Past daraja. O`uvchilarning diqqat-e`tibori boshqa narsalarga ham ko`chib qoladi. Ular o`qituvchining izohlariga, kitobga, amaliy mashg`ulotlarga, mustaqil ishlashga uzoq vaqtga qadar diqqatini qarata olmaydilar. Lekin o`quvchilar o`quv vazifasini anglaydilar va ularni yechish lozimligini tushinadilar. Odatda bunday o`quvchilar uchun maxsus ishlab chiqilgan qo`shimcha mashg`ulotlar tashkil etishni talab qiladi.

Eng past daraja. O`quv vazifasi o`quvchi faoliyatini belgilamaydi. U materiallarni zarurat bo`lganligi uchun o`zlashtiradi, ichki g`ayrat va omil tufayli emas, balki o`qituvchi, ota-onalar, katta yoshdagilar majbur qilgani uchun o`qiydi. O`quvchilarning faolligi o`quv jarayonida aloqasi yo`q faoliyati turlariga yo`nalgan bo`ladi. Odatda bunday o`quvchilar yomon o`qishadi, ular individual yondashuvni talab qilishadi. O`quv jarayonida uddaburonlik bilan rahbarlik qilish orqali maktab o`quvchilarining bilish faolligini yuksak darajada olib chiqish vositalarini topsa bo`ladi.

Ta`limning ko`rsatmaliligi.

Ta`limning ko`rsatmali bo`lishi prinsipi o`quv materiallarini o`quvchilar konkret obrazlar orqali bevosita idrok qilishlarini ta`minlaydi. Kuzatilayotgan ob`ektning harakteri yoki o`quv materialining hususiyatiga qarab idrok qilish quyidagicha bo`lishi mumkin:

1) hayotdagi narsa, hodisa va voqealarni yoki o`quv materiallarini to`g`ridan-to`g`ri kuzatish orqali, bevosita idrok qilish yo`li bilan;

2) ilgaridan sezilgan, idrok qilingan narsalar va o`quv materiallarining obrazlarini qaytadan esga tushirish, tasavvur qilish yo`li bilan;

3) narsa, hodisa va voqealar yoki o`quv materiallarini tasviri ifodalangan ko`rsatma materiallarini namoyish qilish yo`li bilan idrok qilish mumkin.

Ta`lim jarayonida ko`rsatmali materiallarni qaysi yo`l bilan idrok qilishdan qat`iy nazar, to`g`ri tashkil qilingan ko`rsatmalilik prinsipi ta`limning yetakchi qonun-qoidalar va talablarni amalga oshirishda juda muhim didaktik masalalarni o`z ichiga oladi, ayniqsa:

1) bayon qilinayotgan mavzuni harakteriga mos keladigan ko`rsatmali materiallardan unumli va to`g`ri foydalanish o`quvchilarni o`tilayotgan materiallarni o`zlashtirishga bo`lgan qiziqishlarini oshiradi. Dars qiziqarli o`tadi, sinf o`quvchilarining faolligi oshadi.

2) ta`limda qo`llanilayotgan ko`rsatmali qurollar o`quvchilarning qanchalik yaqqol va konkret, obrazli idrok qilinishini ta`minlasa va kuzatayotgan ob`ektga mumkin qadar sezgi organlari safarbar qilinsa, o`quv materiallari shunchalik tez, qulay va oson o`zlashtiriladi, uzoq vaqt esda saqlab qolish hamda qayta esga tushirish mumkin bo`ladi. Oqibatda o`quv materiallarining puxta o`zlashtirilishi ta`minlanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ta`lim tamoillari deb nimaga aytiladi ?
2. Ta`limning ilmiylik, izchillik, muntazamlilik, onglilik va faollik, ta`lim tarbiyaning birligi hamda nazariya bilan amaliyotning bog`liqligi prinsiplarini tushuntirib bering.

8-mavzu. TA`LIMNING MAZMUNI.

Reja:

1. Ta`lim mazmunini belgilo`vchi omillar.
2. Maktabning o`quv rajasi va unga qo`yiladigan talablar.
3. O`quv dasturi va darsliklar.

Tayanch tushunchalar: o`quv rejasi, dasturi, darslik.

Ta`limning mazmuni uning maqsadidan kelib chiqadi. Ta`limning mazmuni deganda, o`quvchilarni o`qish jarayonida egallab olishi lozim bo`lgan hamda tizimga solingan bilim, malaka va ko`nikmalarni aniq doirasi tushuniladi.

Ta`limning mazmuni bir qator ehtiyojlarni hisobga olish bilan belgilanadi:

a) ijtimoiy ishlab chiqarishni eng zarur ehtiyojlari, ijtimoiy tuzimni xususiyatlari.

b) davlatning xalq ta`limi va muayyan turdagi o`quv yurt oldiga qo`yadigan maqsad hamda vazifalari;

c) o`qitish qoidalaridan kelib chiqadigan va o`quvchilarning imkoniyatlarini (yosh imkoniyatlar va boshqalar) etiborga oluvchi didaktik talablar.

Ta`lim mazmuni o`quv rejasi, dasturi va darsliklarida ifodalangan.

2. O`QUV REJASI

O`quv rejasi – davlat hujjatidir. Oquv rejasi – barcha umumta`lim maktablarida so`zsiz amal qilinishi lozim bo`lgan davlat hujjatidir. Unda sinflar bo`yicha o`rganilishi kerak bo`lgan o`quv fanlari va o`sha fanlar uchun ajratilgan o`quv soatlari ko`rsatilgan bo`ladi.

Maktabning yagona o`quv rejasi xalq ta`limi tomonidan tasdiqlanadi.

O`quv rejasi deb, o`qitiladigan fanlar, o`qitish uchun ajratilgan soatlari ko`rsatilgan bo`ladi.

O`quv rejasi tuzishda quyidagi omillarga asoslanadi.

1. Oquv rejasi o`quv-tarbiya ishining maqsad va vazifalariga asoslanadi. Maqsad - ilmiy bilimlar berish, olgan bilimlarni hayotda qo`llay olishga o`rgatish.

2. Maktablarning birligi o`z qoidalariga asoslanadi. (ya`ni: boshlang`ich maktab –1-4 sinflar, to`liqsiz maktab-5-9 sinflar, umumiy ta`lim maktabining 10-11 sinflarining o`zaro bog`liqligi).

3. To`liqsiz va o`rta maktablarda o`quvchilarga bir butun tugal bilim beriladi.

4. O`quv rejasiga kiritilgan fanlarning hajmi qaysi sinfda o`qitilishi, ajratilgan soati, bollarning yosh va bilim saviyasiga qarab beriladi. Fanning hajmi, og`ir-yengilligi, didaktik-ahamiyati ham e`tiborga olinadi. O`quv rejasiga kiritilgan fanlar, birinchi navbatda, umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgandir. Unda ta`limning ilmiyligi g`oyaviylik hamda O`zbekistonning kelajagiga munosib barkamol insonning tarbiyalab, voyaga yetkazish nazarda tutiladi. Shuning uchun ham unda tabiat va jamiyat haqidagi ilmiy bilimlar, ishlab chiqarish asoslari, san`at va jismoniy tarbiya, sog`lom avlodning manaviy qiyofasi asosiy o`rinni egallaydi.

O`quv rejasida tabiiy fanlar- tabiiy jo`g`rofiya, biologiya, fizika, astronomiya, ximiya, matematika va infarmatika markaziy o`rinni egallaydi.

Ishtimoiy fanlar - tarix, til haqidagi ilmiy bilimlar - ona tili, ingliz tili, rus tili va boshqa chet el tillari, badiiy va san`at asoslari- adabiyot, tasviriy san`at, musiqa va ashula; jismoniy tarbiya asoslari bilan bir qatorda hamma sinflarda mehnat ta`limini o`qitish uchun soatlar ajratiladi.

Bulardan tashqari, o`quv rejasida ayrim tabiiy fanlar, ayniqsa, matematika, infarmatika, fizika fanlari, ayrim gumanitar fanlar bo`yicha ham o`quvchilarni qiziqishi, hohishlarini qoniqtirish, qobilyatlarini rivojlantirish maqsadida o`tkaziladigan fakultativ mashg`ulotlar ko`rsatilgan bo`ladi.

3.Oquv dasturi va darslik.

Har bir o`quv fani uchun o`quv dasuri tuziladi. O`quv dasuri o`quv rejasi asosida ishlab chiqiladi. O`quv dasturi har bir oquv fanini o`qitish uchun ajratilgan bilim hajmi, tizimi va g`oyaviy-siyosiy yo`nalishini aniqlab beradigan davlat hujjatidir.

O`quv dasturida o`quv yili davomida har qaysi sinfda alohida fanlar bo`yicha o`quvchilarga beriladigan ilmiy bilim, ko`nikma va malakalarning hajmi belgilab beriladi. Dasturda har qaysi fanlarning mazmuni izchillik bilan yoritiladi va ma`lum mavzular orqali ko`rsatiladi.

Ma'lum mavzu yuzasidan o`quvchi o`zlashtirishi lozim bo`lgan bilim, ko`nikma va malakalar qisqacha ifodalab beriladi.

O`quv dasturi quyidagi bir qator qoidalarga amal qilgan holda tuziladi.

1. Dasturning qat'iyliigi. O`quv dasturlari jamiyatimiz taraqqiyotning har bir bosqichda fan, texnika, ishlab chiqarish hamda ijtimoiy munosabatlar sohasida erishilgan darajani aks ettirishi lozim. Bu ular har yili ko`rib chiqilishi kerak, degan gap emas, aksincha, hamma o`quv fanlariga oid dasturlarning bir nech yillar mobaynida qat'iy bo`lishiga erishmoq darkor. Dasturining qat'iyliigi qat'iy darsliklar ishlab chiqish uchun katta ahamiyatga egaki, bu darsliklar uzoq yashashi va o`quv jarayonida uzoq foydalanishi kerak.

2. O`quv dasturida ilmiylik qoidasi. Dasturga borliqni aniq, haqqoniy aks ettirgan, ilmiy jihatdan tekshirilgan ishonchli materiyallar kiritiladi.

Ilmiy bilimlarning tobora rivojlanib borishi va uni ishlab chiqarishda tadbiq etilishiga doir ma'lumotlar maktab o`quv fanlariga ham o`zgarishlar kiritishiga olib kelganidek, o`quv dasturidagi ayrim eskirgan massalalar o`quv fanlaridan chiqarib tashlanadi.

3. O`quv materiallari mazmunini to`g`ri tanlash, fan materiyallarini tanlashda unda isbotlar, misollar mantiqiy umumlashma va xulosalarning to`g`ri uyg`unlashuviga alohida e`tibor beriladi. Aniq misollar bo`lmasa o`rganilayotgan hodisalarni nazariy jihatdan tushunish mumkin emas.

4. Nazariyaning amaliyot bilan birlik qoidasi. O`quv dasturida nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidasi, birinchi navbatda, eng avvalo, ilmiy bilimlarni turmushda, ishlab chiqarish amaliyotida tutgan o`rni ko`rsatib beriladi. Ilmiy bilim ko`nikma va malakalarning o`zaro mustahkam bog`liq bo`lishi hamda ta`lim jarayonidagi nazariy ma'lumotlarni amalda qo`llab borish jarayonida o`z aksini topadi.

5. O`quv dasturlarida tarixiylik qoidasi. O`quv dasturlari tarixiylik qoidasiga asoslangan holda tuziladi. Bunda o`quv fanlarining nazarda tutiladi. Masalan, tarix fanini o`qitishda tarixiy voqealar izchillik va xronologik tarzda bayon etilsa, matematika, infarmatika, fizika va boshqa qator fanlarni o`qitishda fan olamidagi ma'lum bir ilmiy hodisa, qoida va qonunlarni paydo bo`lishi, uning kelajak istiqboliga oid ma'lumotlar berib o`tiladi.

6. Dastur ikki usul bilan: ketma-ket (muntazam) va konsertik (markazlashgan) tarzda joylashtirilishi mumkin.

Maktab va hunar-texnika bilim yurtlari dasturning tuzilishi uch bo`limdan iborat bo`lib, birinchi bo`limda mazkur dasturga amal qilish yuzasidan yo`l-yo`riqlar – qisqacha o`qitirish xati; ikkinchi bo`limda – o`quv materiallarining mazmuni; uchinchi bo`limda esa o`quvchilarning qo`shimcha ravishda o`rganishlari lozim bo`lgan adabiyotlar ro`yxati beriladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ta`lim mazmunini belgilovchi omillar xaqida gapiring.
2. O`quv rejasi qanday xujjat ?
3. O`quv rejasi qanday tamoillar asosida tuziladi.
4. O`quv rejasida markaziy o`rinni qaysi fanlar egallaydi.
5. O`quv dasturi xaqida gapiring.
6. O`quv dasturi tuzilishidagi qoidalar qaysilar.
7. Darslik va uning tuzilishiga qo`yiladigan talablarni izoxlang.

9-mavzu. TA'LIM TEXNOLOGIYASI.

Reja:

1. Texnologiyaning nazariy belgilari.
2. Boshlang`ich ta`lim mazmuni texnologiyasi.
4. O`quvchilarni pedagogik jihatdan baholash texnologiyasi.

Tayanch tushunchalar: Ta`lim. Texnalo`giya. Ta`lim texnalo`giyasi.

"Ta'lim to`g`risida"gi qonunga va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" ga asoslangan. Boshlang`ich ta'limning o`quv-tarbiya jarayoni mazmunini oldindan anglagan holda, avvalo, psixologik-pedagogik asosga qurilgan ta'limning zamonaviy insoniy-axloqiy va tabiatan yaratilgan namunaviy texnologiyasi yaratildi. Boshlang`ich ta'lim texnologiyasini tahlil qilish natijasida ushbu texnologiya asosida turgan quyidagi psixologik-pedagogik qoidalarni vujudga keltirish imkoni bo`ldi:

1. Ta'lim jarayoni (o`qitish va tarbiyalash) "bolani o`qishga o`rgatish" prinsipiga qurilishi kerak.

2. Ta'lim jarayonida (o`qitish va tarbiyalash) har bir bolaning shaxsiy xususiyatlari namoyon bo`lib, va tabiiy erkin faol ishtirok etadigan bo`lsin.

3. Ta'lim jarayoni shunday quriladiki, bu o`qitishdan va boshqa faoliyatlardan anglashilgan maqsad bolalarning tabiiy va o`sib borayotgan ehtiyojlariga muvofiq bo`lgan muhim va ularga tushunarli bo`lishini ta'minlashdir. Shu bilan birga ta'lim jarayoni o`quvchilar faoliyatining ichki imkoniyatlari ustivorligiga quriladi. Bahodan esa qulayliklarning tashqi sabablaridan yordamchi vosita sifatida foydalaniladi, xolos.

4. Bolalar tomonidan o`rganilayotgan fanning asosiy bilim-malakalarni egallash ular uchun qiziqarli va tushunarli jarayonda amalga oshiriladi. Zero, bu malakani egallash, asosan tasavvur orqali amalga oshib, ular bir bolada kuchli xotirlash paydo qiladi. Bolaning asosiy o`quv malakasini tez va soz egallashi uning umumiy psixologik va aqliy rivojlanishiga olib keladi. Bu esa, o`z

navbatida, sust tayyorlangan va yetarli rivojlanmagan bolalarda nuqsonlarning bartaraf bo'lishiga olib keladi, tabiatan qobiliyatli bo'lgan bolalarni esa rivojlantirib, yanada yuqori qobiliyatlarini yuzaga chiqaradi.

5. Malaka va ko'nikmalarni egallash, ularni takomillashtirish bolalar ijodiyoti jarayonida badiiy o'qish, xalq iqtisodiyotini, badiiy mehnatni o'rganish orqali amalga oshadi.

6. Boshqa ta'lim tizimlariga qaraganda mutlaqo o'zgacha ta'lim psixofiziologik modeli ishlatiladi. Bu analitik-sintetik jarayonlarni avtomatlashtirish emas, albatta.

7. O'quv sinflari turli xillik prinsipi: bolalarning maktab ta'limiga oldindan tayyorgarligi darajasi bo'yicha hamda umumiy psixik va aqliy taraqqiyoti bo'yicha jalb qilinadi.

8. Bola materialni faqatgina eshitish yoki his qilish a'zolari orqali o'zlashtirmaydi, balki o'zida bilishga nisbatan paydo bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun o'zlashtiradi.

9. Ta'limning muvaffaqiyatli bo'lish sharti: o'quv materialini muammolashtirish (bilim-bolalar, hayratlanish va qiziquvchanlik); bolaning faolligi (bilimlar qiziqish bilan o'zlashtirilishi lozim); ta'limning bola hayoti bilan, o'yin, mehnat bilan aloqasi.

10. Muammoli vaziyat paydo bo'lganda o'qituvchidan o'quv materialini muammolashtirishni, differensial va individual yondashishni talab etiladi.

Dars jarayonida didaktik, tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish va bolani rivojlantirish.

1. Butun dars davomida har bir o'quvchiniig ongli aqliy faoliyatiga erishish: bu – o'quvchilar butun mashg'ulot davomida ishlaydi deganidir. O'quvchi uy vazifasini tekshirishga kirishadi, yangi materiallarning bayonini tinglaydi, ularni mustahkamlashda faol qatnashadi, mustaqil ishlarni bajaradi. Bunda o'quvchilarni bilish faoliyatiga mexanik tarzda kiritiladi deb o'ylash noto'g'ri. Bu yerda gap tabiiy mexanizmlarning o'quvchini faol bo'lishga go'yo majbur qilayotganday ta'sir etishi haqida ketyapti. Zero, o'quv mashg'ulotida o'sha mezonni amalga oshirish uchun rivojlanib boruvchi usulni qo'llash zarur va bunda har bir o'quvchi faoliyatini darsning barcha bosqichida rejali nazorat qilish lozim bo'ladi.

2. O'quvchining o'z faoliyatiga va o'zgalar faoliyatiga hissiy aloqadorligini ta'minlash. Bunda biz aqliy jarayonning rivojlanishi kechinmalarsiz (his qilish) amalga oshmasligidan kelib chiqamiz. Ayni kechinmalar o'zgarishlarni va intellektdan keyingi rivojlantirishni kuchaytiradi. Amalda bolalarning hissiyotlari ularning ishlarini harakatlantiruvchi kuchga ega bo'lishi ma'lum. Agar darsda o'quvchi o'z muvaffaqiyati yoki omadsizligi

haqida tashvishlansa, bu holat motivlashtirish va fe'l-atvorlarini boshqarish markazini qo'zg'atishga yordam beradi (L. S. Vigotskiy). Agarda o'qituvchi o'quvchining o'z faoliyatiga hissiy aloqadorligini ta'minlansa, shart-sharoit yaratsa, unda hissiy aloqadorlik bola intellektual rivojlanishining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo'lib qoladi.

3. Darsda o'quvchi bilish faoliyatini motivlashtirish. Rivojlanayotgan usul tuzilishiga "o'zaro ijtimoiy ta'sir" degan tarkibiy qism kiradi. Ya'ni, har bir o'quvchiga o'z bilimini namoyish qilish, amaliy faoliyatga qodir bo'lish va buning uchun bilim olish imkoniyatini berishdir. Boshqalar bilan o'zaro ijtimoiy ta'sirni amalga oshirish darsda juft va guruh bo'lib ishlashdir, eng murakkabi – o'qituvchi hikoyasidir. Yangi materialni tushuntirayotgan o'qituvchining nutqi fikrni jamlashni, diqqat qilishni talab etadi, negaki darsda faol aqliy jarayonlar ichki tuyg'u orqali o'tishi lozim. O'quvchi uchun bu ancha qiyin masala. Shuning uchun darsda o'qituvchi turlicha o'zaro ta'sir shakllarini o'quvchilar bilan yoki o'qituvchilar bir-biri bilan munosabatlarini uyg'unlashtirishi zarur.

4. Butun dars davomida o'quvchilarning refleksiya va o'z-o'zini nazorat qilishini ta'minlash. Darsning har bir bosqichida o'quvchi o'z faoliyati natijalarini jamlab, baholaydi. Masalan, yangi materialni o'rganishda har bir o'quvchi o'z diqqatini, xotirlab qolishini, xotirlashning mukammalligini, tushunishini o'zicha baholaydi; darsni mustahkamlash va mustaqil ishlash paytida o'quvchilar o'zlarini o'qituvchi qo'ygan mezonlar bo'yicha baholaydilar. Agar o'quvchi bilimi talab darajasidan past bo'lsa, dars davomida unga boshqa bolalarning yordami yoki uning o'zi mustaqil ishlagan holda natijalarni yaxshilash imkoniyatini beradi. O'quvchilarning faoliyati jarayonida refleksiya va o'z-o'zini nazoratni ta'minlash ulardagi yomon bahodan qo'rqish hissini pasaytiradi. Boshlang'ich sinflarda, ayniqsa, 1-2-sinflarda "ikki", "uch" baholar qo'yilmaydi.

5. Darsda mustaqil ish yoki ijodiy topshiriqning bo'lishi. Vaziyatlarning o'zgarishida ijodiy topshiriqlar berish metodini qo'llash talab qilinadi. Mustaqil ish hap qanday dars turining majburiy elementi hisoblanadi. Zero, bizning "o'zaro ta'sirning ijtimoiy texnologiyasi", "dars mobaynidagi faoliyat jarayonida o'quvchilarning refleksiyasi va o'z-o'zini nazorat", "darsda o'quvchilarning bilish faoliyatini motivlashtirish" tavsiyalarimiz ish natijalarini baholash uchun muhimdir. O'quvchilar ishni bajarib, tabiiy holda darhol uning natijalarini muhokama qilishda qanday xatolar qilgani va ularning sababi haqida o'ylaydilar. Shuningdek, natijalarga hissiy munosabat hech kimni loqayd qoldirmaydi. Kechiktirilgan umidlar natijalarning ta'sir darajasini pasaytiradi, ya'ni o'quvchilarning bilim yoki o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun hissiy

sohada o'zaro ta'sir shunchalar kuchsiz bo'lib, aqliy jarayonga o'qituvchi istagandek qilmay qo'yadi.

6. Dars maqsadiga erishish. Tajribadan ma'lumki, rivojlanayotgan usul asosiga qurilgan darslar bolaning ijobiy fe'l-atvorini qapop toptiradi, insoniy munosabatlar madaniyatini shakllantiradi.

Darsning asosiy maqsadi – bola intellektini, tafakkurini teranlashtirish rivojlanib boruvchi usul yordamida amalga oshiriladi.

Didaktik maqsad – bu darsda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish va malakali ta'sir usullarini shakllantirishdir.

Tarbiyaviy maqsad – o'zaro ta'sir jarayonida tafakkurni umumlashtirish hisobiga amalga oshiriladi. Didaktik maqsadlarga erishish olingan bahoga muvofiq keladigan bilimni

o'zlashtirish darajasi bilan xarakterlanadi. Tarbiyaviy maqsad – muayyan maqsadlarga erishishga qaratilgan hamkorlikdagi faoliyat jarayonida egallanilgan xulq-atvor normasidir. Rivojlanib boruvchi usul asosiga qurilgan darslar bolaning ijobiy xulq-atvorini mustahkamlaydi, insoniy munosabatlar madaniyatini shakllantiradi. Darsning ushbu texnologiyasini tashkil etish o'qituvchining darsda o'quvchi bilish faoliyatini boshqarish sifatlariga bog'liqdir. Taklif etilayotgan texnologiya uning mumtoz xilidan shu bilan farqlanadiki, bunda bilimlarni o'zlashtirish jarayoni o'zicha idrok qilish, anglash, yodda saqlash, umumlashtirish va sistemalashtirish jihatlarini qamrab oladi.

Ta'lim texnologiyasi – o'quv mashg'ulotlarida ko'rsatilgan barcha bilish jarayonlarini amalga oshirib, pirovard natijada barcha faoliyat turlarini to'liq o'zlashtirishga yordam beradi. Bunday darslarda dars qismlarining ichki aloqasi: maqsad, mazmun va ish usuli bilan amalga oshiriladigan ta'lim, mumtoz tizimning bosqichlari saqlanib qoladi. Ya'ni, uy vazifalarini tekshirish, uning asosida yangi bilimlar, malaka va aqliy faoliyatning turlarini egallash bosqichlari, shuningdek mustahkamlash va mustaqil ishlash, darsni umumlashtirish va uy vazifasini tushuntirish singarilar yotadi.

O'quvchilarni pedagogik jihatdan baholash texnologiyasi.

Bilimlarni o'zlashtirish darajasini baholay turib, biz boshlang'ich sinflarda "ikki", "bir", ayniqsa, 1-2-sinflarda jurnalga ham, daftarga ham qo'ymaslikni ta'kidlagan edik. O'qituvchi o'z faoliyati davomida, ya'ni ayrim hollarda baho ballari ularning so'z shakli bilan "a'lo", "yaxshi" deb almashtiradi. Pedagogik baholash umuman bolaning shaxsini emas, balki ko'rsatgan sifatlarini baholashni nazarda tutadi.

- 1.O'quvchilarning ijtimoiy qimmatli yutuqlarini taqdirlash.
- 2.Xulq-atvor belgilari ko'rinmaganda baholash muddatini cho'zish.

Savol va topshiriqlar:

1. Texnolo`giya tushunchasini tasislang.
2. Boshlang`ich ta`lim texnolo`giyasi o`z ichiga nimalarni oladi.
3. O`quvchilarni pedagogik jixatdan baaxolash xaqida gapiring.

10-mavzu. O'QUV JARAYONINI TASHKIL ETISHNING TURLARI VA SHAKLLARI.

Reja:

1. O'quv jarayonini tashkil etish haqida tushuncha.
2. Ta'limda sinf-dars tizimining vujudga kelishi.
3. Dars maktabda o'quv ishlarini tashkil qilishning asosiy shakli.
- 4.Dars strukturasi, elementlari va tiplari.

Tayanch tushunchalari:O'quv jarayoni, sinf dars tizimi,strukturasi, elamentlari tiplari.

Ta'lim ijtimoiy hodisa bo'lib, uning tarixi juda uzoqdir. Ta'lim insoniyat jamiyati rivojining dastlabki paytlaridayoq katta rol o'ynagan. U to'plangan tajribalarni, dunyo haqidagi axborotlarni berish jarayonini ta'minlagan, insoniyatning faqat ijtimoiy rivojlanishiga emas, balki qiyin sharoitlarda yashay olishiga ham yordam bergan. Uzluksiz rivojlangan jamiyatda ta'limning mukammal jamoa shakli, ya'ni dars ming yillar mobaynida vujudga kelgan.

Ya.A.Komenskiy "Buyuk didaktika " asarida jamoaviy tarbiyaning oldingi barcha tajribalarini umumlashtirdi, sinfnig dars tizimida ta'limning asosiy didaktik prinsiplarini izchil ifodaladi. O'sha zamondan buyon 350 yil o'tdi. Shuncha vaqt mobaynida darsning tashkiliy shakllari ham, ta'limning metodlari ham uzluksiz takomillashib ketdi.

O'qituvchining vazifasi – darsda tafakkur va faoliyatning ana shu turlarini eng to'g'ri uyg'unlashtirishdir. Binobarin, bunday uyg'unlik dars samaradorligini oshirishning muhim omilidir. O'qituvchi dars muammolariga to'g'ri yondashishi uchun ta'lim jarayonining asosiy komponentlarini bilishi, ularning o'zaro bog'liqligi va bir biriga ta'sirini tushunishi lozim.

Ob'yektiv mavjudlikning mohiyatini bilishi - ta'limning maqsadlaridan biridir.

Ta'limda sinf – dars tiziminig vujudga kelishi.

Ta'limni boshqarishning asosiy tashkiliy shakli quyidagi ma'lum belgilarga ega bo'lgan mashg'ulotlarni guruhliy yo'sinda o'tkaziladi:

- mashg'ulotlarning har yili va har bir o'qish kuni bir paytda boshlanishi;
- mashg'ulotlar va ular orasidagi tanafuslarning ma'lum vaqt davom etishi;
- guruhlardagi bolalarning yoshi va soni jihatdan baravarligi;
- material o'rganish sur'atining bir xilligi;
- o'quv mashg'ulotlarining ma'lum tashkiliy shaklda o'tkazilishi.

Guruhli mashg'ulotlarning sinf- dars tizimi deb atalgan bunday shakli keng tarqaldi, mustahkamlandi va hozir ham ancha takomillashgan holda mavjuddir. Dars yaxlit ta'lim jarayonini o'quv-tarbiya ishining boshqa tashkiliy shakllari - uy vazifalarini bajarish, predmet to'garaklarining mashg'ulotlari, sayrlar va hokazolar bilan uzviy birlikda aks ettiradi. Darsni ikki jihatdan: umuman ta'lim jarayoni va ta'limni tashkil etish shakli sifatida ta'riflab uni foydali deb hisoblash taklifi bor (M.I.Maxmutov). Ta'limning umumiy jarayoni sifatida qaralsa, dars o'qitish harakatining ta'lim mazmuni, prinsiplari va metodlari bilan belgilanadigan, ma'lum makon - zamon chegaralarida o'qituvchi rejalashtiradigan hamda boshqaradigan birgalikdagi ob'yekt o'qituvchi va o'quvchilar amalga oshiradigan asosiy shaklidir.

Dars maktabda o'quv ishlarini tashkil qilishning asosiy shakli

Hozirgi paytda o'quv ishlarini tashkil etishning quyidagi shakllari qo'llanadi: dars, ekskursiya, o'quv ustaxonalaridagi mashg'ulotlar, mehnat va ishlab chiqarish ta'limi shakllari, uy ishlari, sinfdan tashqari o'quv ishlarining shakllari (predmet to'garaklari, studiyalar, olimpiadalar, tanlovlar).

Darsning tashkiliy shakllari

Pedagogik adabiyotlarda va maktab amaliyotida darsdagi ishlarni tashkil etishning asosan uchta: yakka tartibdagi, umumiy va guruhliy shakllari qabul qilingan.

O'quvchilar bilan olib boriladigan yakka tartibdagi ishlar rejasini quyidagi yo'sinda tuzish mumkin:

- dastlab mustaqil ishlarni o'tkazish hamda o'quvchi yashaydigan va o'qiydigan sharoitlarni tahlil qilish orqali uning imkoniyatlarini o'rganish;
- o'quvchilar bilan yakka tartibda ishlashning didaktik vositalarini yaratish;
- har bir o'quvchi uchun eng maqbul topshiriqlarni hamda bilim olishi va kamol topishi nazorat qilish sistemasini belgilash, o'quvchini o'z vaqtida

murakkabroq masalalarni hal qilishga o'tkazish, amalga oshirilgan ishlarni tahlil qilish va umumlashtirish, tuzatish va xulosalar chiqarish.

O'quv ishlarini tashkil etishning umumiy shakli

Umumiy shakl darsda, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining shunday turidirki, unda o'quvchilar hammalari uchun umumiy bitta ishni baravar bajaradilar. Olingan natijalar sinf bo'yicha muhokama qilinadi, taqqoslanadi va umumlashtiriladi. Ommaviy ta'lim sharoitida o'quv ishlarini tashkil etishning umumiy shakli g'oyat muhimdir. U bolalarda jamoatchilik hissini tarbiyalash, ularni mulohaza yuritishga, o'quvchilarning mulohazalaridagi xatolarni topishga o'rgatish imkonini beradi. To'g'ri rahbarlik qilinsa, bolalarning o'quv imkoniyatlari aniqlansa, sinfda turli muammolarni muhokama etish juda samarali tadbir hisoblanadi. Bu tadbir o'qituvchidan hamma o'quvchilarning fikrlashiga mos ishni topish mahoratini, ularning istaklarini tinglay olishni talab qiladi.

Darsning umumiy shaklida ko'zlangan maqsadlar bo'yicha va ayniqsa, o'quvchilarda dalillar bilan muhokama yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda ajoyib natijalarga erishish mumkin. Agar bolaning o'quv imkoniyatlari to'g'ri baholansa, darsni tashkil qilishning umumiy shakli o'quvchilarga yakka tartibda yondashishdan keng foydalanish imkonini ham beradi. O'qituvchi ulardan o'z imkoniyatlariga bog'liq holda turli darajadagi umumlashmalarni so'raydi. Shu tariqa o'quvchilarning tinglashlari ham, o'z bilimlari va fikrlarini o'rtoqlari bilan taqqoslashi, tezda to'ldirishi, undagi xatolarni topish ko'nikmalarini shakllantirishi juda muhimdir.

Ta'limni tashkil etishning guruhliy shakli

So'ngi yillarda darsni tashkil etishning umumiy va yakka tartibdagi shakllari bilan bir qatorda ta'limni tashkil etishning guruhliy shakli ham keng tarqalmoqda.

Darsning guruhliy shaklining asosiy belgilari:

- mazkur darsda muayyan o'quv vazifalarini hal qilish uchun sinf bir necha guruhlarga bo'linadi;
- har bir guruh ma'lum topshiriq oladi va uni birgalashib o'z boshlig'i yoki o'qituvchining bevosita rahbarligida bajaradi;
- topshiriq guruhning har bir a'zosi qo'shgan hissani hisobga olish va baholash imkonini beradigan yo'sinda bajariladi;
- guruhning tarkibi doimiy bo'lmaydi uni tanlashda guruhdagi har bir a'zoning o'quv imkoniyatlari jamoa uchun ko'p foydali amalga oshadigan bo'lishi nazarda tutilgan.

Ta'limni tashkil etishning guruhiy shakli

So'nggi yillarda darsni tashkil etishning umumiy va yakka tartibdagi shakllari bilan bir qatorda ta'limni tashkil etishning guruhiy shakli ham keng tarqalmoqda.

Darsning guruhiy shaklining asosiy belgilari:

- mazkur darsda muayyan o'quv vazifalarini hal qilish uchun sinf bir necha guruhlarga bo'linadi;
- har bir guruh ma'lum topshiriq oladi va uni birgalashib o'z boshlig'i yoki o'qituvchining bevosita rahbarligida bajaradi;
- topshiriq guruhning har bir a'zosi qo'shgan hissani hisobga olish va baholash imkonini beradigan yo'sinda bajariladi;
- guruhning tarkibi doimiy bo'lmaydi, uni tanlashda guruhdagi har bir a'zoning o'quv imkoniyatlari jamoa uchun ko'p foydali amalga oshadigan bo'lishi nazarda tutiladi.

Darsning strukturasi, elementlari va tiplari

Ta'limning strukturasi va tizimi haqida tushuncha. Avvalo, strukturaning nimaligini ko'rib o'tamiz. Ma'lumki, strukturasiz tizim bo'lmaganidek, tizimsiz struktura ham bo'lmaydi. Shunga ko'ra strukturani tizimdagi o'zaro bog'liq elementlarning tartiblari deb ta'riflash mumkin. Biz tizim tushunchasiga nimalarni kiritamiz?

Tizim – o'zining xossalari va bog'lanishlari bo'yicha u yoki bu tartibdagi o'zaro bog'liq ko'p elementlardir.

O'quv jarayoni quyidagi zvenolarga ega bo'ladi:

1. O'quvchining o'quvchilar diqqati va tafakkurini jalb qilishi, shu orqali ularni o'quv materialini faol idrok etishga olib borish maqsadida bilish vazifasini o'rta qo'yishi.
2. O'qituvchi tomonidan bilimlarning berilishi jarayoni va o'quvchilarning yangi materialni o'zlashtirish.
3. Ilmiy tushunchalarning umumlashtirilishi va shaklantirilishi jarayoni, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlash va takomillashtirish.
4. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tegishli vaziyatlarda qo'llash.
5. O'quvchilar bilim, ko'nikma va malakalarini o'zlashtirayotgani tekshirish.

Darsning tiplari

Dars strukturasi o'quvchilar bilish faoliyatining xarakteri bo'yicha tasniflanadigan darslarning tipiga bog'liq bo'ladi. Ularni o'tkazish usullari, ta'lim metodlari esa o'quvchilar mustaqil ishining darajasi bo'yicha tasniflanadi.

Darsning quyidagi tiplari mavjud: o'quvchilar yangi bilimlarni o'zlashtiradigan, faktli materiallar to'planadigan, kuzatishlar o'tkaziladigan, jarayonlar va hodisalar o'rganiladigan, ularni anglanadigan, tushunchalari shakllantiriladigan, ko'nikma va malakalar tarkib toptiriladigan darslar, bilimlar umumlashtiriladigan va tizimlashtiriladigan darslar, bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni takrorlash, mustahkamlash, boshqacha aytganda, kompleks qo'llash darslari, bilim, ko'nikma va malakalar og'zaki hamda yozma ravishda sinaladigan nazorat - tekshirish darslari; bir necha didaktik masalalar baravar hal qilinadigan kombinatsiyalashgan darslar.

Hozirgi zamon darsining eng muhim xususiyatlari yangi o'quv materialini va uni amalda qo'llashni o'zlashtirish bilan birga ilgari o'rganilgan narsalarni o'zlashtirish, sintez qilish, takrorlash va mustahkamlash, nazorat qilish kabi elementlarining o'zaro bog'lanishidir. T.A.Ilina darsning o'z strukturasi barcha asosiy elementlarini olgan tipini, ya'ni umumiy yoki aralash darsni tavsiya etadi.

Darsning birinchi bosqichi – tashkiliy qism. Odatda bu qismga salomlashish, o'quvchilarning, sinf xonasidagi jihozlarning darsga tayyorgarligini tekshirish, darsda yo'q o'quvchilarni aniqlash, ishning rejasini e'lon qilish kiradi. Tashkiliy qismning maqsadi – darsda ish vaziyatini vujudga keltirishdir.

Ikkinchi bosqich – yozma uy vazifasini qo'yilgan maqsaddan qat'i nazar turli metodlar bilan tekshirish.

Darsning uchinchi bosqichi – o'quvchilarning bilimlarini og'zaki tekshirish (yoki ulardan so'rash).

Darsning to'rtinchi bosqichi – o'qituvchining bayon etishi asosida yoki o'quvchilarning mustaqil tahlil qilishi orqali yangi materialni tushuntirish.

Beshinchi bosqich – uyga topshiriq berish. Darsning bu qismiga mazkur topshiriqning mohiyatini, lozim bo'lsa uni bajarish metodikasini ham tushuntirish, uni o'qituvchining o'zi doskaga yozishi, o'quvchilarning daftarga yoki kundalikka ko'chirishi kiradi.

Darsning oltinchi bosqichi – yangi materialni mustahkamlash, ya'ni dastlabki yoki yo'lakay – mazkur material bayon qilinayotganda amalga oshiriladigan mustahkamlashdir.

Darsning yettinchi bosqichi – uni tugallashdan iborat bo'lib, bu ish tashkiliy ravishda amalga oshirilishi kerak. Chunki, dars faqat o'qituvchining

ko'rsatmasi bo'yicha mustahkamlanadi. Muallif darsning ana shu yettita elementini nazarda tutib, uning strukturasi quyidagicha ifodalaydi:

1. Tashkiliy qism.
2. Yozma topshiriqni (bor bo'lsa) tekshirish.
3. So'rash - mustahkamlash.
4. Uyga vazifa berish.
5. Darsni tugallash.

Bunday darsni bilimlarni mustahkamlash darsi deb atash mumkin.

Yangi murakkab materialni tahlil qilishda uy vazifasi tekshirilmaydi.

1. Tashkiliy qism.
2. Yangi materialni tushuntirish .
3. Yo'lakay mustahkamlash.
4. Uyga vazifa berish: darsni tugallash.

Muammoli darslar:

1. O'quvchilarni uyushtirish.
2. Muammoni ifodalash, taxminni bayon qilish (natija qanday bo'lishi mumkinligini aytish) va yechimning variantlarini bildirish: muammoni amaliy hal qilishni izlash.
3. Natijalarni muhokama qilish.
4. O'qituvchining sharhi va umumlashtirishi.
5. Uyga vazifa berish.
6. Darsni tugallash.

Darsning turlari

Darslarning turlari quyidagicha:

1. a) dars - leksiya, b) dars - suhbat, v) kino darsi, g) nazariy yoki amaliy mustaqil (tadqiqot tipidagi) ishlar darsi, d) aralash dars (bitta darsda darsning har xil turlari birikmasi).
2. a) mustaqil (og'zaki yoki yozma mashqlardan iborat reproduktiv tipdagi) ishlar darsi, b) dars - laboratoriya ishi, v) amaliy ishlar darsi, g) dars - ekskursiya.
3. a) og'zaki (umumiy, yakka tartibda, guruhiy) so'rash, b) yozma (yakka tartibda) so'rash, v) sinov, g) sinov amaliy (laboratoriya) ishi, d) kontrol ish, y) aralash dars. Oldingi uchta turning birikmasi.

Darslarning tipi

Tushuntirish darsi. Ma'lumki, maktabdagi ta'limning asoslaridan biri onglilik prinsipidir. Shunga ko'ra, ko'nikma va malakalarning shakllantirishning dastlabki bosqichi nazariy masalalarni o'rganishdan iborat bo'lishi kerak. Bunda o'qituvchining materialni tushuntirishi eng muhim zveno hisoblanadi.

Tushuntirish darsining strukturasi, ya'ni undagi qismlarning o'zaro joylashuvi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ilgari o'rganilgan materiallarga doir bilimlarni eslash (o'quvchilardan so'rash);
2. Materialni tushuntirish;
3. Materialning o'zlashtirilganini tekshirish;
4. Nazariyani qo'llash namunasini ko'rsatish;
5. Uyga vazifa berish;
6. Darsni yakunlash.

Ana shu tipdagi darsning strukturasi elementlariga dars mavzusini e'lon qilish, uning maqsadini ifodalash va vazifalarning qo'yilishini ham kiritish mumkin.

Bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni mustahkamlash darslari. Bu tipdagi darsning strukturasi quyidagi darsning asosiy elementlarini o'z ichiga oladi:

1. Nazariya bo'yicha bilimlarni eslash;
2. Mavzu bo'yicha ko'nikma va malakalarni rivojlantirish (mashqlar);
3. Darsni yakunlash;
4. Uyga vazifa berish.

Takrorlash darsi. Mustahkamlash va takrorlash darslari o'rtasida anchagina umumiylik mavjud. Bu umumiylik, eng avvalo, mazkur darslarning vazifalari va strukturalariga taalluqlidir. Shu bilan birga mustahkamlash va takrorlash darslari orasida tafovut ham bor. Shuningdek, takrorlash darsida material to'liq emas, balki tanlab ko'rib chiqilgan, oldingi darslarda yetarlicha o'zlashtirilmagan masalalar takrorlanadi. Materialni umumlashtirish va ko'nikma hamda malakalarni takomillashtirish darslari.

Umumlashtirish darsining elementlari quyidagilardan iboratdir:

1. Umumlashtiruvchi materialga doir bilimlarni eslash;
2. Materialni umumlashtirish;
3. Nazariyani o'zlashtirilganini tekshirish;
4. Umumlashgan qoidani qo'llash namunasini ko'rsatish;
5. Mavzu bo'yicha ko'nikma va malakalarni takomillashtirish (mashqlar);
6. Darsning natijalarini yakunlash;
7. Uyga vazifa berish.

Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish darsi (kontrol dars). Kontrol ish o'tkaziladigan darsning strukturasi murakkab emas: o'qituvchi topshiriqlarni aytib turadi (yoki doskaga yozadi), o'quvchilar ularni bajaradilar va dars oxirida ishlar yig'ib olinadi. Kontrol ishning savollari va topshiriqlari shunday ifodalanishi kerakki, o'quvchilarning javoblaridan ular materialni shunchaki eslab qolgani emas, balki ishning mohiyatini tushungani ham ko'rinib turishi lozim.

Savol va topshiriqlar:

1. O'quv jarayonini tashkil etish to'g'risida gapiring.
2. Ta'limda sinf darslik tizimini vujudga kelishi xaqida gapiring.
3. Darsning strukturasi elementlari va tiplariga izox bering.
4. Aralash dars strukturasi keltiring.

11-mavzu. TA'LIM USULLARI.

Reja:

1. Talim usulari haqida tushuncha.
2. Ta'lim usullarining klassifikatsiyasi.
3. Ta'lim usullarining mohiyati va mazmuni.

Tayanch tushunchalari: Usul. Ta'lim usullari. Klassifikatsiya. Og'zaki. Ko'rsatmali. Amaliy.

Maktabdagi o'quv jarayonining sifati ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida o'qitishning usul va metodlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Binobarin, ular bilimlarning ongli va chuqur o'zlashtirilishiga, o'quvchilarda mustaqillik va ijodiy faollikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Usul va metod tushunchalari o'zaro bog'liqdir, chunki ularning har biri metod sifatida ham, usul sifatida ham namoyon bo'ladi.

Pedagogika amaliyotida o'qitish usullari va metodlarining juda katta boyligi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, bolalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayyorgarlik darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

Forobiyning fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasida o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish metodlariga qo'yiladigan talablar ifodalangan. Olim o'zining o'qitish metodlari haqidagi tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish

yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishontirish kerakligini uqtirgan.

Sharq qomusiy olimlarining asarlarini tahlil qilish, hozirgi terminologiyadan foydalanib, mazkur asarlar mualliflarining prinsiplari va o'qitish metodlari bilishning umumiy qonunlariga muvofiqligini aniqqash imkonini beradi. Barcha qomusiy olimlar foydalangan o'qitish metodlarini bir necha guruhga ajratish mumkin. Bular: ko'rsatmali tajriba metodlari (Ibn Sino), bilimlarni bayon qilishning savol-javobli yo'llari (Abu Rayhon Beruniy, al-Xorazmiy), ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni tekshirish metodlari (Forobiy, al-Xorazmiy) va hokazolardan iboratdir. Shunisi diqqatga sazovorki, mazkur olimlarning barchasi o'quvchilar faoliyatini kuchaytirish va ularda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish maqsadini ko'zlagandar.

Burxoniddin Zarnudjiyning fikricha, insonning bilish faoliyati bilmaslikdan bilishga qarab boradi. Aql - faol, ijodiy kuchdir, koinotni bilish qurolidir. Ammo dastlabki tajribasiz bilishning bo'lishi mumkin emas. Chunki umuminsoniy aql tushunchasi taqqoslash, kuzatish va tajriba yo'li bilan tarkib topadi. Bundan shunday pedagogik xulosa chiqarish mumkinki, inson hissiy idrokni boyitish bilangina o'zining bilimlarini oshira oladi. Shuning uchun ta'limda o'quvchilarning o'zidagi tajribaga tayangan metodlardan iloji boricha keng foydalanish kerak.

Metodlar va usullarni tanlash o'qituvchi darsda hal qilishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo'llansa, uni mustahkamlashda ikkinchi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo'llanadi. Darsning turli bosqichlarida puxta o'ylash va samarali usullar hamda metodlarni tanlash juda muhimdir. O'qituvchi darsning eng boshida 4-5 daqiqa umumiy so'rashni amalga oshiradi va o'quvchilarning qaysi guruhi o'tgan dars bo'yicha yetarli darajada o'zlashtirmaganini aniqlaydi va keyingi so'rashda sinfning diqqat-e'tiborini eng avval ana shu masalaga qaratadi. Dastlab savollarga batafsil javob bera oladigan o'quvchilardan so'raydi. Natijada sinfning bir qismi uchun murakkablik qilgan material tushunarli bo'ladi. Bu usul o'quvchilarning mashg'ulotlardagi nuqsonlarini payqash va shu zaxoti bartaraf etishda yordam beradi. Mazkur usulning samaradorligi ham xuddi ana shundadir.

Garchi har bir o'qituvchining ishida anchagina usul va metodlar mavjud bo'lsa-da, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirishdir. Bu tadbir juda muhim bo'lib, birinchidan, o'quvchilarni ularning e'tiqodiga, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, xatti-harakatga aylantiradi, ikkinchidan, o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi.

Zotan, o'qish-o'rganish diqqat-e'tiborni talab qiladigan murakkab faoliyatdir va unda o'tkir aql, mustahkam iroda, tiniq tasavvur, kuchli xotira zarur.

O'qituvchining vazifasi samarali usul va metodlardan foydalanib, o'quvchilarda ana shu sifatlarni tarkib toptirish va ularga qiyinchiliklarni yengishni o'rgatishdir.

Hozirgi o'qitish jarayonida qo'yiladigan talablar nima va o'quvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangilik elementlari bilan boyitish uchun nima qilish kerak? Hozirgi zamon ta'limi faqat insoniyat erishgan bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki jamiyat endi hal qilishi va bunda bugungi o'quvchilar qatnashishi lozim bo'lgan masalalar bilan tanishishni ham talab qiladi. Bunday masalalar kosmosni o'zlashtirish, atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish, cho'llarni hosildor yerlarga va bog'-rog'larga aylantirish, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va xokazolardan iborat bo'lishi mumkin.

Xalq xo'jaligi va fanning hamma sohalarida juda katta burilishlar ro'y bermoqda va har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalanuvchilarini o'zi o'qitadigan fan sohasi bo'yicha navbatdagi qayta qurilishlar va erishilgan yutuqlar bilan keng tanishtirishi kerak. Bu ishni o'quvchilarga mos shaklda va o'quv dasturiga muvofiq amalga oshirishi lozim. Mazkur talabning ikkinchi xususiyati o'qituvchining o'quvchilar fikr doirasini kengaytirish to'g'risida doimo g'amxo'rlik qilishdir. Ta'limning mana shu bosqichida o'qituvchi oldida o'quvchilarga oddiygina bilimlar berish emas, balki ularning fikr doirasini kengaytirish, qiziquvchanligini oshirish va ularda o'zi o'qitadigan fanga muhabbat uyg'otish vazifasi turibdi.

Shunday qilib, o'qitish metodi o'qituvchi va o'quvchilar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan yo'ldir. Unga quyidagi muayyan talablar qo'yiladi:

1. O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan yo'li fikrlashning dialektik-materialistik usuli, mustaqil qarashlar, irodaviy xususiyatlari va xulqning shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtai nazaridan metod tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.

2. O'qitish metodining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi mazkur metod orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mumkinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmasligini ko'ra oladi.

3. O'qitishning tizimliliigi uning samaradorligini belgilaydi.

4. O'qitish metodining tushunarliliigi: o'qitishning yo'li o'quvchi uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi lozim.

5. O'qitishning onglilik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir.

6. Bilimlarning puxtaligi va asosliligi.

7. O'qitish metodikasida nazariy va amaliy hodisalarning muvofiqligi har qanday metoddan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. har qanday faoliyat uning ob'yektini talab qiladi.

Nihoyat, metod maqsadga olib borishi kerak, aks holda, u qo'yilgan maqsad uchun yaroqsizligini, yo bo'lmasa, bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday metod uni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini va faoliyatni bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat ob'yekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi har qanday metodga nisbatan maqsadga muvofiqdir, lekin o'qitish metodi uchun yetarli emas.

Metod strukturasi o'qitish usullari kiradi. Lekin metod mazkur usullar majmuidan iborat emas. Usul o'qituvchi yoki o'quvchilar aqliy yoki amaliy ishining alohida operatsiyalari bo'lib, ular mazkur metodda tavsiya etilgan materialni o'zlashtirish shaklini to'ldiradi. Masalan, o'qituvchi eslab qolish usulini beradi. Usul metoddan ajraladi, o'zining bilimlarini o'zlashtirishdagi va ko'nikmalar hamda malakalarni shakllantirishdagi ahamiyatini yo'qotadi.

O'qitish usullarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

- tafakkur, xotira, diqqat va xayolning alohida operatsiyalarini tarkib toptiradigan va faollashtiradigan usullar;
- fikrlash faoliyatida muammoli va izlanishli vaziyatlarni vujudga keltiradigan usullar;
- o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollashtiradigan usullar;
- nazorat va o'quvchilarning o'zini o'zi nazorat qilish usullari;
- o'qitish jarayonida o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish usullari.

O'qitishning turli metodlariga bir xil usullarni kiritish mumkin. So'nggi yillarda pedagogika fani va maktab amaliyotida o'qitish metodlari muammosiga alohida e'tibor berilmoqda. Shu muammo bo'yicha anchagina tadqiqotlar bajarilmoqda, ilg'or pedagogik amaliyotda o'qitishning samarador metodlarining va ularning tizimlarini qo'llashning talaygina yo'llari topildi, ammo umumiy ta'lim maktabiga qo'yilayotgan yangi talablar o'qitishning metodlari va usullarini yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar yosh avlodga, xususan, fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy-nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish metodlariga, shu jumladan, o'quvchilarni mantiqiy fikrlash, mantiqiy operatsiyalarni bajarish usullari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'qitish metodlarining yagona ta'rifi yo'q. Ular o'qituvchi va o'quvchilarning ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarini hal qilishga qaratilgan o'zaro hamkorlikdagi faoliyat usullarining tartibga solinishidir. Umuman, o'qitish metodlarining majmui - atrofdagi voqelikni bilishning yo'li, deya xulosa chiqarish mumkin.

O'quvchilar aqliy kamol topishining xarakterini belgilaydigan yo'l bilimlarni o'zlashtirish imkoniyatini yaratadi, shaxsning xususiyatlarini shakllantiradi. O'qitishning maqsadi insoniyatning tajribasini o'zgartirishning o'zidir. O'qitish nazariyasi metodlarini insoniyat tajribasidan oladi va ularni o'quv mashg'ulotlariga moslashtiradi. Shuning uchun o'qitish metodlari doimiy ravishda yangilanadi, takomillashadi, fan-texnikaning rivojlanishi va ijtimoiy rivojlanish asosida yangi metodlar vujudga keladi.

O'qitish metodlarining juda ko'p turlari mavjud va ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Metodlar o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga asoslanib tasniflanadi. Maktabdagi o'qitish metodlarining yagona tasnifi yo'q. Nazariya va amaliyotda bir qancha tasniflar mavjud bo'lib, ular o'zaro zid kelmaydi, biri ikkinchisini inkor etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi, o'qitish jarayonini ko'rish imkoniyatini yaratadi. Tasnif tartib va tizimni vujudga keltiradi, umumiy va muayyan nazariy va amaliy, muhim va tasodifiy o'qitish metodlarini aniqlashga yordam beradi, shu orqali ulardan amaliyotda samaraliroq foydalanishga xizmat qiladi. O'qitish metodlarini tasniflashda o'quvchiga dastur materialini o'rganishning maqsadga muvofiqroq yo'llarini tanlash imkonini yaratadi, o'z ishidagi yutuq va kamchiliklarni tushunishda yordam beradi, o'qituvchilarning faoliyatini takomillashtirish uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi.

O'QITISH METODLARINING TASNIFI

Pedagogikada o'qitish metodlarini tasniflashga yagona yondashuv mavjud emas. Hozirgi didaktikada o'qitish metodlarini bilimlar manbai bo'yicha (S. O. Lordkipanidze, Ye. Ya. Golant), didaktik maqsadlar bo'yicha (B. P. Yesip), bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha (I. Ya. Lerner, M. N. Skatkin, M. I. Maxmutov) farqlash eng ko'p tarqalgan.

Metodlarning binar sxemalari, ularni uch o'lchovli va hatto, keng qamrovli farqlash ham uchraydi. Ana shu tasniflarning har birida afzalliklar va kamchiliklar mavjud bo'lib, ular adabiyotlarda yetarlicha tahlil qilingan.

O'qitish metodlarini bilish manbalari bo'yicha tasniflash ancha oddiy bo'lib, ular maktab amaliyotida keng tarqalgan. Bu belgi bo'yicha metodlar quyidagi uch guruhga bo'linadi:

1. Og'zaki metodlar (bilimlarni so'z bilan bayon qilish, suhbat, darslik, ma'lumotnoma va ilmiy adabiyotlar bilan ishlash).
2. Ko'rsatmali metodlar (rasmlar, namoyishlar, kuzatishlar).
3. Amaliy metodlar (mashqlar, laboratoriyadagi amaliy ishlar).

Bular ma'lum darajada shartlidir, chunki mazkur metodlarning hammasi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularni doim ham aniq chegaralab bo'lmaydi. Har bir o'qitish metodining o'z vazifasi bor. Adabiyotlarda o'qitish metodlarining rag'batlantiruvchi (motivlashgan), ta'limiy, tarbiyaviy va kamol toptiruvchi umumpedagogik vazifalari ifodalangan.

O'qituvchi darsga tayyorlanishda va uning uchun eng muvofiq metodlarni tanlashda ana shu metodlarning bajarilishi mumkinligini va ularning strukturasi hisobga olib, shu asosda rag'batlantirish, tarbiyaviy va kamol toptirish vazifalarini kuchaytiruvchi murabbiydir.

Tasniflash ta'limning nazariy asoslarini ko'rishga yordam beradi, pedagogik fikrni chuqurlashtiradi va shunga ko'ra ijod uchun asos bo'ladi. O'qitish metodlarini tasniflash o'qituvchilar faoliyati o'rtasida taqsimlanadi. Birinchi guruhga o'qitish usullari va ikkinchi guruhga esa o'qish usullari kiradi.

Quyida o'qitish metodlarining taniqli olimlar tavsiya etgan tasniflarini ko'rib chiqamiz. Xorazmiy, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Burhoniddin Zarnudjiylarning metodlari tasniflarida asosan mantiqiy bilish faoliyatini kuchaytirish nazarda tutilgan bo'lib, ular ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda mustahkamlash, ko'rsatmalilik nazariya bilan amaliyotni o'zaro bog'lash, izlanish metodlaridan iboratdir.

I. Ya. Lerner va M. N. Skatkin o'qitish metodlarini quyidagilarga ajratadilar:

- tushuntirish - rasmlar metodi;
- reproduktiv metod;
- muammoli bayon qilish metodi;
- qisman izlanish metodi;
- tadqiqot metodi.

M. A. Danilov va B. P. Yesipning tasnifi ma'lum turdagi darslarda qo'yiladigan vazifalarga bog'liqdir.

1. Bilimlarni bayon qilishda: hikoya - tushuntirish, ma'ruza, suhbatlar, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish etish.
2. O'quvchilarda ko'nikma va malakalarni shakllantirish: mashqlarni shakllantirish va amaliy ishlar.
3. Bilim, ko'nikma va malakalarni tekshirish - joriy kuzatishlar, og'zaki so'rash, yozma va amaliy nazorat ishlari.

S. I. Perovskiy va Ye. Ya. Golant tasnifi: faol va passiv metodlarga bo'lish:

- agar o'quvchilar mustaqil ishlasa faol metodlar (laboratoriya metodi, kitob bilan ishlash);
- agar o'quvchilar faqat tinglasa va eshitsa, passiv metodlar (hikoya, ma'ruza, tushuntirish, namoyish qilish metodi, ekskursiya).

Bunday tasniflash maqul emas, chunki u o'quvchilarning ongliligi va faolligi prinsipini buzadi. Yu. K. Babanskiyning tasnifi bo'yicha metodlar uchta katta guruhga bo'linadi:

- o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish va amalga oshirish;
- ularni rag'batlantirish va motivlashtirish;
- nazorat va o'zini o'zi nazorat qilish metodlari. (Ikkinchi guruhda ishning qator yangi metodlari va usullari mavjud.) Muallif quyidagilarni tavsiya etadi:
- bilishga doir o'yinlar, o'quv munozaralari, qiziq vaziyatlarni vujudga keltirish, rag'batlantirish, tanbeh berish va nazorat metodlari.

T. A. Ilina olimlarning tasniflarini umumlashtirib, Yu. K. Babanskiyning tasnifini ma'qullagan va tasniflashning quyidagi tartibini tavsiya etgan:

- yangi bilimlarni (o'qituvchining so'zlariga tayangan holda berish uchun foydalanilgan tushuntirish, hikoya, maktab ma'ruza metodlari);
- yangi bilimlar o'zlashtirilishi, mustahkam malakalar shakllanishi uchun foydalaniladigan metodlar: suhbat, ekskursiya, eksperiment va laboratoriya ishi, darslik va kitob bilan ishlash, o'yinlar, mashqlar;
- darsning har bir bosqichida foydalansa bo'ladigan texnik vositalar bilan ishlash metodlari;
- mustaqil ish.

S. P. Baranov o'z tasnifini guruhlar bo'yicha taqsimlaydi. Birinchi guruhga o'qitishning o'qituvchi eng asosiy rol o'ynaydigan hikoya, suhbat, tasniflash, tushuntirish va xokazolarni kiritadi. Bunda o'quvchining asosiy vazifasi o'qituvchi mulohazalarining mantiqiga ergashish, bayon qilinayotgan mazmuni tushunish, eslab kolish va keyinchalik o'rganilgan materialni qayta gapirib bera olishdan iborat bo'ladi. Uning fikri o'qituvchi mulohazalarining

tizimiga qanchalik yaqin bo'lsa, o'quv materialini o'rganishning tavsiya etilgan yo'li shunchalik ishonchli bo'ladi.

O'quvchining asosiy vazifasi – o'qituvchining gaplarini tinglash va ularni tushunib olishdir. Ikkinchi guruhga o'qishning yo'llari: mashqlar, mustaqil, laboratoriya, amaliy va kontrol ishlar kiradi. O'quvchi faoliyatining xarakteri tavsiya etilgan metodning samaradorligini belgilaydi. O'qituvchining roli bolalarning o'qishiga mohirona rahbarlik qilishdan iborat bo'ladi. Tasniflashning shunday turlari ham mavjudki, ularda o'qitish metodlari o'qishning tegishli metodlariga: axborot-umumlashtirish, ijrochilik-tushuntirish, reproduktiv, instruktiv-amaliy va mahsulli-amaliy, tushuntirish-da'vat va qisman izlanishli, undovchi va izlanish tarziga mos keladi.

Amalda o'qitish metodlarini tasniflashga bilimlar manbai mantiqan asoslar bo'yicha (N. M. Verzilin), bilimlar manbai va o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi mustaqillik darajasi bo'yicha (A.N.Aleksyuk, I. D. Zverov va boshqalar) baravar yondashish eng ko'p uchraydi.

S. G. Shapovalenko metodlarning to'rt jihatini: mantiqiy-mazmuniy, protsessual va tashkiliy boshqarilishi jihatlarini ko'rib chiqadi. Metodlarni tasniflash muammosiga turlicha qarashlar ular haqidagi bilimlar tabaqalanishi va birlashishining tabiiy jarayonini aks ettiradi (Svetlovskaya, Suvorova, L'vov, Mavlonova va boshqalar).

O'QITISHNING OG'ZAKI METODLARI

1. Yangi bilimlarni berish metodlari. Biz o'qitish metodlarini tasniflashda yetakchi metodlardan birini ajratdik. U bilimlar manbai, ya'ni yangi bilimlar g'amda ta'riflarni berish; tushuntirish, hikoya, maktab ma'ruzasi metodlari majmuidir. Quyida ana shu metodlarning har birini alohida ko'rib chiqamiz.

Tushuntirishni ayrim tushunchalar, voqealar, harakat prinsiplarini og'zaki talqin etish deb anglash lozim. O'qitishning bu metodida eng asosiy narsa mushohadalarni ilmiy isbotlash mantig'idir. Ilmiy fikrlash mantig'i tushuntirishga qo'yiladigan asosiy talabni belgilaydi. Bu nimani bildiradi, avvalo, o'qituvchi yangi materialni o'tishda foydalaniladigan o'quv predmetining ilmiy mazmunini chuqur bilishi, dars uchun zarur materialni tanlay olishi va tushuntirishning samaradorligini belgilashi kerak. Bundan tashqari, bolalar mazkur materialni o'rganishning maqsadini aniq belgilashi, ularga qiziqarli bo'ladigan faktli materialni tanlashi lozim. Buning uchun esa o'qituvchi o'quvchilarning psixologik va yosh xususiyatlarini yaxshi bilishi, tushuntirishda ularning diqqatini tez jalb etishi va bilishga doir ishlarini faollashtirishi zarur. O'qituvchining nutqi yorqin, aytgan so'zlari bolalarga

tushunarli bo'lishi kerak. Ana shu fikrlarimizning dalili sifatida matematika darsini olaylik.

Darsning maqsadi: 1. O'quvchilarni 6 va 7 sonlarini hosil qilish bilan tanishtirish, sonlarni taqqoslashni, 1-7 sonlari ichida miqdoriy va tartib sonlardan foydalanishni mashq qilish, 6 va 7 raqamlari bilan tanishtirish, 6 raqamning yozilishini mashq qilish.

2. O'n ichida sonlar tarkibiga doir bilimlarni mustahkamlash.

YANGI MATERIAL USTIDA ISHLASH

1. O'qituvchi yangi material ustida ishlashni quyidagi savollar bilan boshlashi mumkin: "Biz sizlar bilan qanday sonlarni o'rgangan edik? (1-2-3-4-5) Shu sonlarning qaysinisi eng katta son? (5) hisoblashda 5 dan keyin qanday son keladi? (6) 6 soni qanday hosil bo'ladi? 5 ta doiracha bor bo'lsa (polotnoga qo'yilgan), ular oltita bo'lishi uchun nima qilish kerakligini ko'rsat". Chaqirilgan o'quvchi buning uchun 5 ta doirachaga yana 1 ta doiracha qo'shish kerakligini ko'rsatadi. O'qituvchi yana bolalardan so'raydi: "Bola, sanoq bo'yicha nechanchi doirachani qo'shdi? (Oltinchi.) Doirachalarning hammasi nechta bo'ldi? (6 ta.) Olti soni qanday yozilishini biladiganlar bormi?" Chaqirilgan o'quvchi yoki (xohlovchilar topilmasa) o'qituvchining o'zi 6 raqamini ko'rsatadi va polotnoga qo'yadi.

Shundan keyin o'qituvchi bolalarga 6 sonini hosil qilish (5 ta bir xil doirachaga yana 1 ta boshqacha rangli doirachani qo'shish) amalini narsalar bilan bajarishni, so'ngra 6 soni qanday hosil qilinganini kesma raqamlar bilan yozishni buyuradi. 7 sonini hosil qilish ham xuddi shu yo'sinda bajariladi: 6 ta bir xil rangli uchburchakka yana 1 ta boshqacha rangli uchburchak qo'shiladi va kesma raqamlar bilan ($6+1=7$) yoziladi.

2. Shundan so'ng 5 va 6 (6 va 7) sonlarini taqqoslash ishlari bajariladi. Buning uchun to'plam polotnosida 5, 6 va 7 ta narsadan iborat sonlar polonachasi namoyish etiladi. Bunda 6 ning 5 dan 1 ta ko'pligi aniqlanadi. Bolalar tegishli yozuvlarni kesma raqamlar bilan bajaradilar. Keyin darslikdagi rasmlar bo'yicha ishlashga o'tish mumkin.

Parashyutchilar tasvirlangan rasmga savollar: "Oldin nechta parashyutchi sakradi? (5) Yana nechta parashyutchi sakradi? (1) Oltinchi parashyutchi sakraganidan keyin hamma parashyutchilar nechta bo'ladi? (6) 6 qanday hosil qilindi? (5 ga 1 qo'shildi.) Oltinchi parashyutchi sakraganidan keyin parashyutchilar ko'paydimi yoki kamaydimi? (Ko'paydi: $6>5$ bo'ldi)".

Keyingi rasmga savollar: "Avval nechta samolyot ko'tarildi? (6) Keyin nechtasi ko'tarildi? (1) Hamma samolyotlar nechta bo'ldi? (7) 7 qanday hosil qilindi? (6 ga 1 qo'shildi.) 6 ta ko'pmi yoki 7 ta ko'pmi? ($7 > 6$)."

Uchburchakli yoki to'rtburchakli rasmlar bilan ham ana shu yo'sinda ishlanadi (birliklarni ayirish bilan 5 va 6 sonlari hosil qilindi). Sahifaning yuqorisiga yozilgan qator sonlardan tartib munosabatlarini aniqlashda foydalanish mumkin. O'qituvchi: "Sizlar, masalan, kinoteatr zalining bir qatoridagi o'rindiqlar: ko'z oldingizga keltiring", - deydi va bir o'quvchidan: "Sening o'ring oltinchi, ikki yoningdagi qo'shnilaring nechanchi o'rinlarda o'tirgan bo'ladi?" - deb so'raydi. Boshqa o'quvchiga murojaat qilib; "Sening o'ring yettinchi va sen unga 1 nomerli kreslo tomondan borasan, bunda nechanchi nomerli kreslolar oldidan o'tishing kerak?" - deydi. Keyin o'quvchilarga shunday savol tashlaydi: "Bola qatorning qoq o'rtasida (to'rtinchi o'rinda) o'tiribdi, uning chap tomonidagi (5, 6, 7) kreslolar va o'ng tomonidagi (3, 2, 1) kreslolarining nomerlarini ayting". O'qituvchi namunani ko'rsatgach, bolalar 6 raqamini yozadilar, 6 soni hosil bo'lishini ko'rsatadigan nuqtalarni qo'yadilar (bu ishni darslikda berilgan namunaga qarab bajaradilar). 2-3 ta tengsizlikni yozadilar.

O'TILGAN MATERIAL USTIDA ISHLASH VA YANGI MATERIALNI O'RGANISHGA TAYYORLANISH

1. Navbatdagi darsga tayyorgarlik sifatida bolalarga $4+1=5$, $5-1=4$, $2-1=1$, $4-1=3$ kabi misollarni berish foydalidir. Bolalar tanlash metodidan foydalanib yoki 2, 3, 4, 5 sonlarining tarkibini bilish asosida tushirib qoldirilgan sonlarni qo'yadilar. Shunday savollar o'rtaga tashlanadi: "5 hosil bo'lishi uchun 4 ga qancha qo'shish kerak? 5 dan nechta olib tashlansa, 4 qoladi?".

1 dan 10 gacha bo'lgan sonlarning 2-qismiga doir dars.

Darsning maqsadi: O'tilganlarni mustahkamlash. O'qituvchi darsni ishning muayyan sharoitlarini hisobga olib tashkil etishi mumkin. Namoyish qilinadigan va individual material bilan o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotda qatoridagi sonlarning qanday hosil bo'lishini, ularning o'sish va kamayishdagi tartibini takrorlash foydalidir. Ana shu maqsadda bolalar sonlar qatoridagi bo'sh o'rinlarni to'ldiradilar, o'sish va kamayish tartibida berilgan sonlardan foydalanadilar, sonlarni berilgan har qanday sondan boshlab, tartibi bo'yicha, masalan, 2 dan 7 gacha, 8 dan 3 gacha aytadilar. (Sanashni davom ettirish o'yini.)

Mustaqil yechish uchun ham misollar berilishi (ularni yechishda ko'rsatmali qurol sifatida "Sonlar pog'onasi"dan foydalanilishi) mumkin. Misollarning bir qismini mustahkamlash darsida tuzsa ham bo'ladi. Misollar qanday yechilganini tekshirish uchun har bir ustundagi misollarni taqqoslash va bolalarni: agar 1 ni ayirsak, 1 ta kamayadi yoki 1 ni qo'shsak, 1 ta ko'payadi, degan xulosaga olib borish g'oyat foydalidir.

Hikoya – xabar shaklidagi yangi materialni yoritish metodidir. Undan hamma sinflarda foydalaniladi. O'quvchilar aytiladigan ma'lumotlarni bilmaydigan yoki kam biladigan quyi sinflarda bu metodni qo'llash juda qulaydir. Lekin yangi materialni hikoya metodidan foydalanib tushuntirish uchun o'qituvchi puxta tayyorgarlik ko'rishi va:

- hikoyaning g'oyaviy yo'nalishini ta'minlashi;
- unda yetarli miqdordagi yorqin va ishonarli misollar hamda dalillar, to'g'ri tekshirilgan ma'lumotlar bo'lishi;
- asosiy fikr va muhim jihatlar bayon qilinishi;
- hikoya tushunarli, sodda tilda aytilishi;
- material jo'shqin ifodalanishi kerak.

Maktab ma'ruzalaridan, asosan, yuqori sinflarda foydalaniladi. Chunki ular hikoyaga nisbatan uzoqroq davom etadi. Mazkur ma'ruzalar faqat o'quv dasturining yirik va muhim masalalari bo'yicha o'qiladi. Yangi bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash, ko'nikma va malakalar hosil qilish uchun foydalaniladigan metodlar. O'qitish metodlarining birinchi guruhidan farqli o'laroq, ularning ikkinchi guruhida o'quvchilar yangi materialni bilishda faolroq qatnashadilar. Ular o'qituvchining savollariga javob qaytaradilar (suhbat); kuzatishlar o'tkazadilar (ekskursiya); ta'lim vositalari orqali mustaqil bilim oladilar (kitob, darslik bilan ishlash); olgan bilimlarini turli vositalar bilan mustahkamlaydilar (o'yinlar, mashqlar).

Suhbat ta'limning keng tarqalgan usuli bo'lib, darsning istalgan bosqichida qo'llanishi mumkin. Suhbatning to'rt xil turi mavjud bo'lib, ular: yangi bilimlar berishda, bilimlarni mustahkamlashda, olingan bilimlarni tekshirishda, o'tilgan materialni takrorlashda qo'llanadigan suhbatlardir. Yangi materialni tushuntirishdagi suhbat, asosan, o'quvchining shaxsiy tajribasiga tayanadi. Uning manbai ko'rsatmali qo'llanmalar, darslik materiallari, jadval va hokazolar bo'lishi mumkin.

Yangi bilimlar berishga doir suhbatni induktiv yo'l bilan (ya'ni, xususiy ma'lum yoki zarur voqealardan umumiy voqealarga qarab borish tarzida) yoki deduktiv yo'l bilan (ya'ni, umumiy hodisadan xususiy hollarga qarab borish tarzida) o'tkazish mumkin. Bilimlar berishning induktiv va deduktiv yo'llari o'zaro bog'lidir. Masalan, o'qituvchi qator misollarni aytishi va keyin xulosa chiqarishi yoki umumlashtirishi mumkin (induksiya).

Yangi bilimlar berishda evristik suhbatdan foydalaniladi. Bu metod o'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir vazifa qo'yib, ularni of'zaki savollar orqali ana shu vazifani hal qilishga olib borishda qo'llanadi. Suhbatni muvaffaqiyatli o'tishi savollarning mohirlik bilan qo'yilishiga bog'liqdir. O'qituvchining savollari, avvalo, qisqa va aniq bo'lishi, mantiqiy izchillikda

berilishi, o'quvchining fikrini uyg'otishi: uni o'ylashga, tahlil qilishga, taqqoslashga majbur etishi, yangi hodisalarni tushunishga undashi kerak. O'quvchilar savollarga to'la, ongli ravishda va asosli javob berishlari, mustaqil fikrlarini aks ettirishlari lozim. Suhbatni bilimlarni mustahkamlash uchun ham o'tkazish mumkin. U o'qituvchining axborotidan keyin yoki darslikdagi materialni mustaqil ishlab chiqilgandan keyin o'tkaziladi. Suhbat mustahkamlovchi metod sifatida bilimlarni tekshirish va baholash jarayonida g'am o'tkazilishi mumkin. Suhbat usuli munozara va musobaqa metodlariga kiradi.

Quyida ushbu metod asosidagi bitta darsni misol qilib keltiramiz.

O'qish darsi. Mavzu: Urg'u.

"Jonajon o'lkamizning hayvonot dunyosi". 1. O'qituvchi darsning boshida ilgari bajarilgan ishlarni umumlashtiradi va shunday deydi: "Endi sizlar nutqimiz gaplardan tuzilishini, gaplar esa so'zlarga bo'linishini bilasiz: sxemalar yordamida yoza olasiz, so'zlarni qismlarga, bo'g'inlarga ajratish mumkinligini bilib oldingiz va so'zda nechta bo'g'in borligini aniqlashni o'rgandingiz."

2. Uy vazifalarini tekshirish. Bolalarning yozda o'rmonga qilgan sayrlari haqidagi hikoyalari tinglandi. Ular hikoyada uchragan ikki bo'g'inli so'zlarni ajratadilar. Qiynalib qolsalar, o'qituvchining o'zi bo'g'inli tahlil qilinadigan so'zlarni ko'rsatadi. Keyin uch va bir bo'g'inli so'zlar ajratiladi. So'zlarni oldin butunligicha, so'ngra bo'g'inlab talaffuz qilinadi. Doskaga tegishli sxemalar chiziladi.

3. Mazkur joyda yashaydigan hayvonlar va qushlar haqida suhbat o'tkaziladi. Bolalarning hayvonlar, ularning xatti-harakati, yashash tarzi to'g'risidagi bilimlari aniqlanadi. O'qituvchi tulki haqidagi topishmoqni aytadi, bolalar uni topadilar va qanday qilib topganliklarini tushuntiradilar. Keyin o'zlari mustaqil holda boshqa hayvonlar (quyon, bo'ri va hokazolar) haqidagi topishmoqlarni aytadilar. O'qituvchi hayvonlar to'g'risidagi suhbat davomida tabiatni kuzatishda hayvonlarga e'tibor berish va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish kerakligini uqtiradi.

4. Turli narsalarning rasmlari ko'rib chiqiladi, choynak, piyoz, burgut, devor kabi so'zlarning bo'g'inlari aniqlanadi. So'zlarni bir necha marta butunligicha va bo'g'inlab, keyin, aksincha, bo'g'inlab va butunligicha talaffuz qilinadi.

5. Urg'u ustida ishlash boshlanadi. O'qituvchi bolalarga quyidagilarni aytadi: "Sizlar rasmlarning ostidagi so'zlar sxemalarida bo'g'inlar chegarasini bildiradigan ko'ndalang chiziqchalardan tashqari so'zlar ustida qiya chiziqchalar ham borligiga e'tibor bergandirsiz. Hozir ana shu chiziqchalar nimaligini bilib olasiz. Chap tomonning yuqorisidagi rasmga yana bir marta qarang. Unda nima

tasvirlangan? (Bulbul.) Shu so'zni xor bo'lib ayting. Endi uni bo'g'inlab talaffuz qiling. Unda nechta bo'g'in bor ekan? (Ikkita.) Endi har biringiz so'zni qattiq ayting va uning har bir qismi, har bir bo'g'ini bir xil ovozda tapaffuz qilinishi yoki qilinmasligiga e'tibor bering. (Bo'g'inlarning biri kuchliroq ovoz bilan talaffuz qilinadi.) Bu qaysi bo'g'in? (Birinchi - bul.) Ana shu bo'g'in so'zda kuchliroq ovozda aytilishi bilan ajraladi, u urg'u bilan talaffuz qilinadi. Mana shu so'zning sxemasiga yana bir marta qarang. U nechta qismga bo'lingan? (Ikki qismga.) Ulardan qaysi birining tepasiga qiya chiziq qo'yilgan? (Birinчисining tepasiga.) Bu so'zning qismlaridan qaysinisi kuchliroq ovoz bilan talaffuz qilinadi? (Birinچisi.) Demak, unga urg'u tushadi, tepadagi chiziqcha esa ana shu bo'g'in urg'u ostida ekanini bildiradi. Boshqa so'zlar ustida ham shu yo'sinda ishlanadi.

O'qituvchi quyidagicha xulosa chiqaradi: "Odatda har bir so'zda qancha bo'g'in bor bo'lsa ham, unda faqat bitta urg'u bo'ladi. So'zlardagi urg'uni tog'ri va tez aniqlash juda muhimdir. Agar urg'u noto'g'ri qo'yilsa, so'zni bilish va uni nimani anglatishini tushunish qiyin bo'ladi".

6. Dars oxirida o'yin o'tkaziladi: "Bilmasvoy ikkita qanday sxemani ko'rsatyapti? Ana shu ikki sxema nimasi bilan farqlanadi? Kim biladi? 1-sxema qaysi so'zga mos keladi? Bilmasvoyga so'zlarga to'g'ri urg'u berishda ko'maklashin?".

7. Uyg'a vazifa. Bilmasvoy ko'rayotgan har qaysi sxemaga ikki-uchtadan, masalan, oyna, parta, sumka singari so'zlarni tanlash.

Ta'limiy suhbat. Ekskursiya, amaliy ish va yangi materialni tushuntirgandan keyin ularni mustahkamlashda, takrorlashda, shuningdek, ekskursiya va yangi materialni tushuntirish davomida o'qituvchi o'quvchilar bilan suhbatlashadi. Suhbatni o'quvchilar shaxsiy tajribalari va kuzatishlari, mavjud bilimlari asosida o'qituvchining savolini tushunadigan va unga javob qaytara oladigan bo'lganlaridan keyin o'tkazish mumkin. Agar ana shunday sharoit (bilimlar, tajriba va kuzatishlar) bo'lmasa, o'quvchilar hech qanday tasavvurga ega bo'lmagan narsalar, hodisalar to'g'risida suhbat o'tkazishning mutlaqo foydasi yo'q.

Har qanday suhbatning asosini didaktik masala tashkil etadi. Ana shu masala suhbatning vazifasini va xarakterini, hatto uning turini ham belgilaydi. Shunga ko'ra, ta'limiy va evristik-ta'limiy suhbatlar bo'ladi. Ta'limiy suhbat o'rganiladigan materialni yanada mustahkamlash, chuqurlashtirish va takrorlash maqsadlariga xizmat qiladi. Yangi mavzu tushuntirilgach, garchi har bir bola faol qatnashmasa ham, ularning xotirasi va tafakkurini rivojlantirish uchun suhbat o'tkazish zarur. Unda to'g'ri fikr yuritish uchun misollarning namunalari bo'ladi. Bundan tashqari, adabiyot, jamiyatshunoslik va boshqa fanlarga doir

darsliklardagi suhbatlarda o'quvchilarning o'qituvchi aytgan g'oyalariga to'g'ri kelmaydigan xususiy fikrlari yoki tushunchalari ham maqullanadi, o'qituvchi o'quvchilarning javoblarini e'tirof etishga yoki rad qilishga shoshilmaydi.

Aksincha, sinfda ular yz fikrlarini yoki mustaqil mulohazalarini erkin aytishlari uchun sharoit yaratishga harakat qiladi. Javoblarni baholashda esa ularning shunchaki to'g'ri yoki noto'g'riligini qayd qilish bilan cheklanmaydi, balki o'quvchilarning javoblaridan ozgina bo'lsa-da, to'g'ri fikrlarini izlaydi. Ulardan zarracha haqiqatni topsa, uni o'zi qisqa va yaqqol qilib takrorlaydi, o'quvchining mustaqil fikr yuritganini ta'kidlaydi va uni shunday qilishga da'vat etadi. Muvaffaqiyatli fikrlar, xatto ayrim ifodalar mazkur mavzuda nima haqida gap borayotganini tushunishga yo'l ochsa, ta'limiy suhbatning evristik-ta'limiy suhbatga aylanishi uchun xizmat qiladi. Noto'g'ri javoblar, agar jiddiy bo'lmasa, o'qituvchi tomonidan qayd qilinmaydi yoki yo'l-yo'lakay tuzatib ketiladi.

Noto'g'ri javoblar esa o'quvchilar tomonidan oydinlik kiritilguniga qadar muhokama qilinadi. To'liq qaytarilmagan javoblarni o'quvchilarning o'zlari to'ldiradilar. Hozircha maktablarimizda o'quvchilarning bilish ehtiyojlariga taalluqli dolzarb masalalar bo'yicha suhbatlardan ko'p foydalanilmayotir. Fan, texnika, san'at va ishlab chiqarishning dolzarb masalalari yoki ayrim muammolari o'quvchilarni hayajonlantirishi mumkin. Ixtisoslikka doir o'quv predmeti bo'yicha darslarda, xususan hozirgi paytda, o'quvchilarni qiziqtiradigan masalalar muhokama qilinadi. Ba'zan esa bunday masalalar o'quv dasturining chegarasidan ancha chiqib ketadi. Shunday suhbatda o'qituvchi o'quvchilar muhokama qilinayotgan masala bo'yicha uning fikriga ehtiyojmand bo'lishlariga ko'ra qatnashadi. Mazkur suhbat o'quvchilarning shaxsiy ehtiyoji va qiziqishlarini, shuningdek, ularni qiziqtiradigan muammoni aniqlash imkonini beradi. Unda o'quvchilar o'zaro erkin fikr almashadilar.

Munozara. Ta'limiy suhbat bilimlarni o'zlashtirishga zamin tayyorlab, evristik-ta'limiy suhbat ana shu bilimlarni har tomonlama qo'llashga yordam bersa, erkin suhbat bilishdagi mustaqillikni oshiradi. Shu bilan birga, bilishdagi mustaqillikni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim o'quv mashg'ulotlarining har qanday turlari, shakllari va usullari o'rtasidagi bevosita izchillikni vujudga keltiradi. Munozara suhbatning yanada rivojlanishidir. U ikkita qarama-qarshi nuqtai nazarining to'g'riligini isbotlash zarurati tug'ilganida vujudga keladi. Munozara davomida o'quvchilarning fikrlashidagi xususiy cheklanish barham topadi, bilishga qiziqish ortadi va mustaqil mulohaza yuritish rivojlanadi.

O'QITISHNING INDUKTIV VA DEDUKTIV METODLARI

O'qitishning induktiv va deduktiv metodlari – o'quv materiali mazmunining xarakteri va mantig'ini yoritish usulidir.

O'qitishning induktiv metodi – o'qituvchi va o'quvchining turli variantlardagi faoliyatidir. Bunda o'qituvchi avval dalillarni tushuntiradi, tajribalarni, ko'rsatmali qo'llanmalarni namoyish qiladi, umumlashtirish va tushunchalarni ta'riflash bo'yicha mashqlar bajarishni tashkil etadi. O'quvchilar oldin xususiy faktlarni o'zlashtiradilar, keyin xulosalar chiqaradilar va o'quv materialini umumlashtiradilar. Yoki o'quvchilar oldiga xususiy qoidalardan umumiy xulosalargacha mustaqil mushohada yuritishni talab qiladigan muammoli topshiriqlar qo'yiladi. O'quvchilar esa dalillar ustida mustaqil holda fikrlaydilar va tegishlicha xulosalar chiqaradilar hamda umumlashtirish qiladilar.

Deduktiv metod – o'qituvchining avval umumiy qoidalarni, ta'riflarni aytishi, keyin asta-sekin xususiy hollarni, muayyan vazifalarni keltirib chiqarish usulidir. Bunda o'quvchilar umumiy qoidalarni idrok etadilar, formulalarni o'zlashtiradilar, keyin esa ulardan kelib chiqadigan natijalarni egallaydilar. Agar mana shu metodlar taqqoslansa, o'quvchilar ma'lum mushohadalarni keltirib chiqaradigan faktlar va materialni o'zlashtirishlariga ko'ra induktiv metod foydaliroqdir. Masalan, o'qituvchi matematik masalaning yechimini yoritadi, keyin o'quvchilarga ana shu xildagi masalani mustaqil holda yechishni tavsiya qiladi, lekin bunda fikrlash tez rivojlanmaydi va materialni o'rganishga ko'p vaqt ketadi. Deduktiv metod materialni tezroq o'tishga yordam beradi va bunda mavhum fikrlash faolroq rivojlanadi.

O'qitishning induktiv va deduktiv metodlarida uning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlari, shuningdek, **reproduktiv yoki muammoli izlanish metodi** ham qo'llaniladi.

Ta'limning reproduktiv xarakteri, asosan, o'quvchilarning ijodiy faoliyatidir. Fikrlashning xarakteri – o'qituvchi bergan o'quv axborotini faolroq idrok etish va eslab qolish o'qitishning og'zaki, ko'rsatmali va amaliy metodlaridan hamda usullaridan foydalanmay, mazkur metodlarni qo'llab bo'lmaydi. Reproductiv metodda o'qituvchi faktlarni, isbotlarni, tushunchalar ta'rifini to'la bayon qiladi, asosiy masalaga alohida e'tibor beradi.

O'qitishning reproduktiv metodida ko'rsatmalilik ham qo'llaniladi. Reproductiv yo'sindagi amaliy ishlar o'quvchilarning namuna bo'yicha ilgari yoki endigina o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llashi bilan farqlanadi. Ammo bunday ishlarda bilimlarni mustaqil holda boyitish amalga oshmaydi. O'qitishning muammoli-izlanish metodi muammoli ta'limda qo'llanadi.

REPRODUKTIV TA'LIMDAN AMALIY TA'LIMGA ŶTISH

Biz maktabda insonga hayotiy masalalarni mustaqil holda hal qilishni o'rgatamiz. Buning uchun faqat bilimlar emas, balki ularni ishlatish va turli sharoitlarda qo'llash ko'nikmasi ham kerak. Ana shu nuqtai nazardan hozirgi maktabda ustunlik qiladigan o'qitishning reproduktiv usuli maqsadga muvofiq emas. Masalan, hozir teatrlashtirish keng tarqalgan. Bunda jiddiy spektakllarni qo'yish haqida gap borayotgani yo'q. Darsda kichik sahnani o'ynash: bolalarga tasodifan qadimgi odam uchrab qolsa, u bilan nimalarni gaplashishlarini o'ylab ko'rishni taklif qilish mumkin. Shu payt birdan shkafning eshigi ochilib, undan "ibtidoiy odam" chiqadi. U teriga o'ralgan va qo'liga so'yil ushlab olgan. Teri bo'lmasa, ag'darma nim po'stin kiyadi. So'yilning og'irligini chamalab va terini siytalab ko'rib, "ibtidoiy odamdan" uning qabiladoshlari va yuz ming yil avval qanday yashaganini so'rash o'quvchilar uchun qiziqarlidir. Undan gugurtsiz olov yoqishni ham o'rganish mumkindir.

Bilishga doir yurishlar va ekskursiyalar barchaga ma'lum. Lekin bunda bolalarning o'zlari muammolarni qo'yishlari, gipotezalarni bayon qilishlari va ularga javob topishlari muhimdir. Bu borada daladagi o'simliklarning nima uchun har xil o'sishi, gunafshaning chiroyliligi va hokazolar haqida fikr yuritish g'oyat foydalidir. Sinfda o'quv jarayonini bolalarni qiziqtiradigan savollarga javob topish yo'sinida tashkil qilish mumkin.

Hech qachon unutmash kerakki, pedagogik jarayonning ikkita qatnashchisida – o'qituvchi va o'quvchida ikki xil maqsad bo'lishi mumkin. Masalan, o'qituvchi o'quvchini tabiat hodisalari bilan tanishtirishni istasa, o'quvchi o'yin uchun vaqt topish haqida o'ylaydi. Buni bitta yo'ldan ikki xil maqsadga qarab borish desa bo'ladi. Faoliyatga intilishning eng yaxshi omillaridan biri hayratlanishdir. O'qituvchilardan o'quvchi darsdan nima olib ketishi kerakligi so'ralsa, ular: uyga vazifa, yangi bilimlar, baholar deb javob beradilar. Aslida o'quvchi uyiga zavq-shavq va qoniqish bilan, yana darsga kelish ishtiyoqi bilan qaytishi kerak. O'qituvchining darsda nimanidir amalga oshirishga ulgurmagan hech gap emas. Uning bolalarda uyg'otgan qiziqishy keyingi safar kamchilikni to'ldirishda unga yordam beradi.

Dars oxirida o'qituvchi bolalarni hayratlantiradigan savolni ochiq qoldirsa, bolalar sarguzashtlarning davomini kutgandek u bilan yana uchrashishga intiladilar. Afsuski, darsliklarimizdagi matnlarda kalta nomuvofiq fikrlar uchramaydi, barcha ziddiyatlar bartaraf etilgan va shunga ko'ra darsliklar zerikarli. Odatda, dastlabki manbalarda aqlga nomuvofiq fikrlar, ziddiyatlar, to'qnashuvlar juda ko'p bo'ladi. Dastlabki manbalardan foydalanish yaxshi, lekin ularni o'qish qiyin. Shuning uchun, bir tomondan, bolalar tushunadigan tilda yozilgan,

ikkinchi tomondan, o'zaro zid fikrlar uyg'otadigan mazmundagi o'quv matnlari zarur.

Bizning juda bo'sh o'quv materiallarimizni xayoliy qo'shimchalar bilan jonlantirish mumkin va bu ish murakkab emas. Masalan, o'qituvchi darsni quyidagicha boshlaydi: "O'zimizni kosmik kemada uzoq galaktikadagi noma'lum planetaga uchib kelgandek his qilamiz. Undagi hamma sharoit xuddi yerdagidek, lekin faqat tortish kuchi kam. Unda qanday hayvonlar yashashi mumkin?" Bu holda bolalarning maqsadi mazkur planetada hayvonot dunyosini ko'paytirishdan iborat bo'ladi.

O'qituvchi esa ularga Yerdagi hayvonot dunyosini o'rgatishni ko'zlaydi. O'qituvchi ham, o'quvchilar ham o'z maqsadlariga erishadilar, binobarin, taqqoslash bilishning yaxshi yo'lidir. Maktablarimizdagi o'quv predmetlarning mazmunida asosiy e'tibor definitsiyalarga, ya'ni tushunchalarni ta'riflashga qaratilgan. Lekin ana shu tushunchalarga turli nuqtai nazardan qarash g'oyat foydalidir. Har qanday ob'yekt o'zi haqidagi tushunchaning ta'rifidan ancha boydir. Bolaning miyasiga tushunchalar ta'rifini qanchalik ko'p tiqishtirsak, ana shu boylikning imkoniyatlari shunchalik yo'qolib boradi.

O'qituvchining materialni takrorlash va mustahkamlashga qaratilgan vazifalari ham o'quvchilarning faoliyatini kuchaytirishi lozim. Uyga beriladigan vazifani o'qish va so'zlashdangina iborat bo'lishi maqul emas. Undan ko'ra bolalarning o'qituvchiga savollar bergani yaxshiroqdir. Ammo o'tilgan mavzu bo'yicha berilgan savollar o'quvchilarni yangi bilimlarni o'zlashtirishga tayyorlashi kerak. Suv solingan idish isitilsa, itarilish kuchi qanday o'zgaradi. O'qituvchi darsda isbotlagan qoidalarni amalda sinab ko'rishni bolalarga tavsiya etishi mumkin. Chunki bahslashish uchun bilim kerak.

Hozir maktablarda o'quvchilarga o'zlari o'rganadigan predmetlarni yoki mavzularni tanlash huquqini berish mumkinligi xususida gaplar bo'layotir. Bolaga ko'chaga chiqishdan oldin etigini kiyish yoki kiymasligini aytish kerak emas. Chunki u "kiymayman" deyishi mumkin va so'ragan kishi mulzam bo'lib qoladi. Unga etikni avval chap yoki o'ng oyoqqa kiyishini aytish boshqa gap. U o'zining tanlash huquqidan qoniqish bilan foydalanadi.

O'QITISHNING AMALIY METODLARI

1. Ta'limiy topshiriqlar. Maktablardagi ta'limning hamma bosqichlarida o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish juda muhimdir. Lekin kichik yoshligidan boshlab ularning ijodiy fikrlashini shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Chunki boshlang'ich sinflarda, xususan, ta'limning birinchi yili bolalarda o'qish qobiliyatlari shakllana boshlaydi.

O'quvchining ijodiy fikrlashi yangilik kashf etishida, ko'rilayotgan narsani yaratishning boshqacha usulini topishda, o'quv. materialidan o'zgacha bog'lanishlarni ochib berishi va xokazolarda aks etadi. O'quvchilarning namunaga tayanmay qandaydir yangi narsani yaratish qobiliyati ijodkorlikni talab qiladigan faoliyatda rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishda ta'limiy topshiriqlar muhim rol o'ynaydi. Bunday topshiriqlar fikrlash faodiyatining maqsadi sifatida xizmat qiladi va uning xarakterini belgilaydi. Topshiriqlarning har xil turlari kichik maktab yoshidagi o'quvchilar fikrlashining rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

O'quv faoliyatida reproduktiv topshiriqlarning ko'p qo'llanishi bolada ilgari o'zlashtirgan bilimlarini va ish usullarini qayta tiklashga intilishni, namunaga qarab ishlash odatini vujudga keltiradi va bu odat fikrlash jarayonining reproduktiv asosiga aylanadi. Lekin ijodiy fikrlash ishning andazasiz usullarini amalga oshirishni, yangi maqsadlar qo'ya olishni, nazorat qila bilish va baholashni, rejalashtirishni, tahlil, taqqoslash va umumlashtirishning o'ziga xos usullarini, baholash mezonlarini shakllantirishni talab qiladi.

O'quvchilarda mazkur fikrlash jarayonlarini tarkib toptirish uchun darsda produktiv topshiriqlarni qo'llash, ularning bevosita ijodiy fikrlashi maqsadlar qo'yishga, rejalashtirishga, umumlashtirishga, shuningdek, nazorat qilishga va baholash kabi jarayonlarni rivojlantirishga qaratilishi kerak. Maqsadlar qilish jarayoni matn, rasm mazmuniga savollar tuzish, javob qaytarayotgan o'quvchiga qo'shimcha savol berish, masalaning shartlariga turli savollar qo'yish va hokazolarda amalga oshadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ishni rejalashtirish ko'nikmasini rivojlantirish uchun ular bilan o'zlarining kelgusidagi darslarda har qanday topshiriqlarni bajarishdagi xarakterlarini qanday tasavvur etishlarini doimiy ravishda muhokama qilib borish zarur. Shuningdek, darslarda hikoyaning rejasini tuzish, bayon yozish, masalalar yechish kabi topshiriqlardan keng foydalanish kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijodiy fikrlashni shakllantirish zarurligi o'qituvchining oldiga o'quv jarayonida o'quvchilarda tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlardan ham keng foydalanish vazifasini qo'yadi.

Ana shu jihatdan matematika darslarida, xususan, masalalar yechishda katta imkoniyatlar mavjud bo'ladi. Fikrlash faoliyatining nazorat baholash mexanizmini shakllantirish har bir darsda o'quvchilarni faqat faoliyatning natijasini emas, balki ana shu faoliyat jarayonida tegishlicha baholashni ham amalga oshirishga undaydigan topshiriqlardan foydalanishni talab qiladi.

Dars strukturasiiga produktiv topshiriqlarni kiritish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda yangi maqsadlar qo'yish, rejalashtirish, andazasiz tahlil qilish, taqqoslash, nazorat qilish va baqolash kabi fikrlash jarayonlarini shakllantirishning asosiy shartlaridan biridirki, bu jarayonlar ijodiy fikrlashning rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

NAZARIY BILIMLARDAN FOYDALANILADIGAN MASHQLAR

Maktab amaliyotida mashqlar o'tkazish uchun o'quvchilarning nazariy bilimlariga murojaat qilishning ba'zi yo'llari belgilangan. Bu ishning eng keng tarqalgan, lekin eng kam samarali usuli dars rejasida ko'zda tutilgan mashqlarni bajarishda tayaniladigan ma'lum tushunchalar va qoidalarni og'zaki qayta tiklashdir. Mashqlarni bajarishdan oldin nazariy materialni takrorlashning samaraliroq usuli mazkur materialni qo'llash bo'yicha amaliy topshiriqlarni qo'yishdir. Bunday topshirmalarga tanlanma diktant o'tkazishda ma'lum so'zlar yozishni, nutqning ma'lum bo'laklarini qisqa vaqt ichida tahlil qilishni, nutqning ahamiyatli qismlarini ajratishni, didaktik tarqatma material bilan ishlashda ma'lum orfomalarni qayd qilishni, masalalar yechishda asos bo'ladigan matematik ifodalar bilan ishlash va hokazolarni kiritish mumkin.

Mashqlar o'tkazishda nazariy materialga murojaat qilishning navbatdagi usuli o'quvchining keyingi amaliy ishni bajarishdan oldin uning yo'llarini asoslashidir. Amaliy ishlarni bajarish vaqtida nazariy asoslash pedagogik jihatdan o'zini oqlagan. Bu usulni ikki variantda bajarish mumkin. Bular navbatdagi ishni keng tushuntirish va sharhlashdan iboratdir. O'quvchilar bilan ularning tayyorgarligidagi ayrim kamchiliklarini to'ldirish bo'iicha ishlashda navbatdagi ishlarni keng tushuntirish o'zini ancha oqlagan. Bunda avval o'quvchidan keng mushohada yuritishni talab qilish lozim va talabni bajarish esa hisoblash usulini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

Mushohada jarayoni asta-sekin kengaya boradi va harakatlar ma'lum tartibda ketma-ket amalga oshadi. Hisoblash usulini asoslovchi qoidaning yo'naltiruvchi roli yo'qoladi va u faqat qiyinchilik tug'ilganida eslanadi.

MASHQ – O'QUVCHILARDA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH FAOLIYATINING ASOSIY TURI

O'quvchilar malakalarining saviyasi ana shu ishning qanday tashkil etilishiga bog'liq. Mashqlarni tasniflashning bir necha tizimlari mavjud bo'lib, uning hamma turlarini malakalar hosil bo'lishi jarayonidagi o'rniga qarab uch guruhga: tayyorgarlik, o'quv va o'rganish mashqlariga bo'lish mumkin.

Tayyorgarlik mashqlarining vazifasi dasturdagi yangi materialni ongli ravishda o'zlashtirish uchun zarur bilimlar va amaliy ish usullarini esga tushirishdan iboratdir. Masalan, III sinfda fe'llarni o'rganish tajribasi bo'yicha oldin fe'llarni eshitib idrok etish, fe'lning zamon shakllarini aniqlash mashqlari o'tkaziladi. Bolalar so'zlar orasidagi fe'llarni ajrata oladigan bo'lganlaridan keyin ana shu so'z turkumini ongli ravishda qo'llash mashq qilinadi.

Boshqa bir misol. Matematika darsligining mualliflari I. Oxunjonov va N. U. Bikbaevalarning fikricha, 10 ichidagi amallarni mustahkamlashda va ikkinchi o'nlikdagi sonlarni nomerlashni o'rganishda tarkibli masalalarni qo'llashdan oldin quyidagi tayyorgarlik mashqlarini muntazam o'tkazish kerak:

1. Oddiy masalaning shartiga savol qo'yish. Chunonchi, bir qutichada 6 ta, ikkinchi qutichada undan 2 ta kam qalam (opasida 10 ta va ukasida 8 ta marka) bor. Masalaning ana shu shartidan nimani bilish mumkin?

2. Masalaning berilgan shartidagi yetishmaydigan sonni to'ldirish. Chunonchi, akasida 4 ta daftar bor, aka va singilning daftarlari qo'shilsa, nechta bo'ladi? (Maydonda turgan mashinalarning 3 tasi ketsa, nechta mashina qoladi?)

3. Berilgan savolga javob uchun kerakli ma'lumotlarni tanlash. Chunonchi, ikkita yashikda qancha olma borligini (qizchada necha tiyin qolganini) aniqlash uchun nimani bilish kerak? O'quv mashqlari yangi material yoritilishi bilanoq boshlanadi va ana shu materialni o'zlashtirishda yordam beradi. Ularning farqli xususiyati o'quvchilarga o'qituvchining doimiy yordam berishidan iboratdir. Bu yordam ko'pincha bajariladigan ishning usullari va natijalarini jamoa bo'lib muhokama qilishda, sharhlashda o'zining ifodasini topadi. Birinchi o'quv mashqida bolaga baho qo'yish maqul emas, chunki undan hali o'rganilmagan narsani so'rash pedagogik jihatdan noto'g'ridir. O'quv mashqlarini o'tkazishda algoritmik ko'rsatmalar, ya'ni aqliy va amaliy harakatlarning didaktik jihatdan o'zini oqlagan turlari belgilangan o'ziga xos xotiranomalar g'oyat foydalidir. Algoritmik ko'rsatmalarning keng doiradagi bir xil masalalarni yechish uchun qo'llanishi maqsadga muvofiq bo'lib, ular ishda to'g'ri natijalarga erishish imkonini beradi.

O'qish darsida hikoyaning rejasini tuzish uchun quyidagicha xotiranoma juda foydalidir: 1. Hikoyani o'qi. 2. Uni qismlarga ajrat. 3. Har bir qismdagi asosiy masalalarni top. 4. Har bir qismga sarlavhalar qo'y. 5. Qismlarning sarlavhalaridan reja tuz. O'quv topshiriqlarining har xil turlaridan foydalanish o'quvchilarni ishga ijodiy yondashishga va nazariy bilimlarni amalda qo'llashga yordam beradi. Bunga erishish uchun o'quvchilarning bilimlarini ularning dastlabki tushuncha, tasavvur va ko'nikmalarini shakllantirgan materiallardan boshqacha materiallar asosida mustahkamlash va takomillashtirish kerak. Shuningdek, bu materiallar ko'p variantli

topshiriqlardan tashkil topib, ularning har biri o'ziga xos bilishga doir va mantiqiy topshiriq bo'lishi maqsadga muvofiqdir. O'rganish mashqlarining ana shunday yo'lga qo'yilishi o'quvchilar ongida yangi bog'lanishlar hosil bo'lishiga va shunga ko'ra materialning yaxshiroq o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Amaliy metodlar o'qitishning og'zaki va ko'rsatmali metodlari bilan uzviy birlikda qo'llaniladi. Chunki mashqlarni bajarish, tajribalarni o'tkazish va mehnat operatsiyalarini amalga oshirishdan oldin pedagog instruktiv tushuntirishlar o'tkazishi kerak. Og'zaki tushuntirish va rasmlarni ko'rsatish, odatda, mashqlarni bajarish jarayonida amalga oshiriladi va uning natijasini aniqlash va tahlil qilish bilan tugallanadi.

4. Laboratoriya ishi tadqiqotchilik metodlari qatoriga kiradi va bunday metodlar yordamida o'quvchilar o'zlari uchun yangilik kashf etadilar. Boshlang'ich sinflarda laboratoriya ishlari, asosan, tabiatshunoslik va mehnat darslarida o'tkaziladi. Mehnat darslarida qog'oz, gazlama, loy va boshqa ashyolarning xossalari o'rganiladi. Oquv-tajriba uchastkasida turli o'simliklarning rivojlanishi kuzatiladi. Maktab laboratoriyasida amalga oshiriladigan ishlar bolalarda mehnat madaniyatini tarbiyalaydi, asboblarni ehtiyotlab ishlatish, ish o'rnini batartib tutish odatini vujudga keltiradi.

5. O'qin, hozircha, hatto boshlang'ich maktabda ham o'qitishning metodi sifatida tegishli o'rin olgan emas. O'qinlar o'quvchilarning bo'sh vaqti bekor o'tmasligi va ularni jismonan chiniqtirish uchun o'tkaziladi. Ta'limiy o'yinlar darsda yoki darsdan tashqari o'tkazilishidan qat'i nazar, beixtiyor eslab qolish jarayonlarini ancha faollashtirishda, bilish faoliyatiga qiziqishini oshirishda, mustaqil mehnatga tayyorlashda katta ahamiyatga molikdir.

O'yinlarni psixologik-pedagogik tashkil etish, tayyorlash va o'tkazish bosqichlari o'qituvchining o'yinni tashkil qilish va o'tkazishga nazariy-metodik tayyorgarligi:

- kichik maktab yoshidagi o'quvchidarning yoshi, o'ziga xos psixologik va tipologik xususiyatlarini o'rganish, ana shu xususiyatlarni hisobga olish hamda ular o'yinining maqsadi, vazifasi va mazmuniga muvofiq ravishda tuzatishni rejalashtirish;

- o'quvchilarning hayotiy tajribasini, qiziqishlarini, mayllari va qobiliyatlarini o'rganish hamda o'yinda ulardan foydalanib, har bir o'quvchida to'la qoniqish hosil qilishni rejalashtirish;

- texnik vositalardan foydalanib, namunaviy o'yinlarni ko'rsatish va tushuntirish;

- o'quvchilarni o'yinning mazmuni, syujeti, maqsadi va vazifalari, bosqichlari, borishi va qoidalari bilan tanishtirish;
- o'quvchilarni o'yin jarayonida o'zini o'zi nazorat qilishga shaylash;
- o'yinga rahbarlikning xarakterini, o'yinda o'qituvchining o'zi ham hakam yoki kuzatuvchi sifatida qatnashishini yoki rahbarlikni peshqadam o'quvchiga berishini belgilash;
- o'yin jarayonida o'qituvchining o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi;
- o'tkazilgan o'yinni muhokama qilish: qo'yilgan vazifalar yuzasidan o'yinning natijalarini, ishtirokchilarning harakatlarini baholash va ularni rag'batlantirish;
- mazkur o'yinning o'quvchilarni vatanparvarlik va baynalmilalchilik ruhida tarbiyalashdagi samaradorligini pedagogik tahlil qilishdan iboratdir.

O'yinlarni tashkil qilishda quyidagi pedagogik omillarni hisobga olish zarur:

- o'quvchilarning o'yinning mohiyati, mazmuni, bosqichlari va natijasini to'la tushunishini;
  - ularning navbatdagi o'yin faoliyatiga shaxsan qiziqish bilan ijobiy munosabatda bo'lishini;
- o'yinda zarur bilim, ko'nikma va malakalarini safarbar etishini;
- o'yingacha, o'yin jarayonida va undan keyin o'qituvchining barcha talablarini bajarishlarini.

Muammoni hal qilishning optimal psixologik-pedagogik shartlari quyidagilardan iboratdir:

- mazmunan dolzarb o'zbek xalq o'yinlari majmuasini tanlash;
- o'quvchilarni o'yin faoliyatiga emotsional jihatdan shaylash;
- o'qituvchining kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'zbek xalq o'yinlariga qiziqтира olishi;
- o'zbek xalq o'yinlariga rahbarlik qilish mazmuni, shakllari va metodlarining birligi;
- o'yin jarayonining hayotiyliги, uning haqqoniyliги;
- kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'yin faoliyatida qatnashuvining ixtiyoriyligi;
- o'yinlarning mazmunini asta-sekin murakkablashtirib borish.

O'zbek xalq o'yinlarini tanlashga qo'yiladigan talablar:

- o'yinlar mazmunining hayotiyliги va haqqoniyliги;
- mazmuni bo'yicha mosliги;
- syujetning soddaligi, qiziqarliligi va hissiyotlilikliги;
- o'yinda faol fikrlashni, ijodkorlikni, sezgirlikni, tashabbuskorlik va faollikni, hissiy ta'sirchanlikni, o'tkir zehn va kuzatuvchanlikni, diqqat-e'tiborlilikni talab qilish;

- o'yinning o'quvchilar yoshiga, psixologiyasi va ularning pedagogik tayyorgarligiga mosligi.

O'qituvchi sinflar bo'yicha o'yinlarni "Milliy harakatli o'yinlar" (T. Usmonx'jaev va b. Milliy harakatli o'yinlar. Toshkent, "O'qituvchi", 2000) kitobidan yoki mahalliy bolalar o'yinlaridan foydalanishi mumkin. O'yinlarni o'tkazishning tarbiyaviy maqsadi va vazifalari uchta (boshlang'ich, asosiy, yakunlovchi) bosqichda amalga oshiriladi.

Boshlang'ich bosqich – o'quvchilar bilan ularning yoshiga mos, tushunarli, ijodiy yo'sindagi tayyorgarlik ishlarini olib borishdir. Ana shu ishlar orqali o'yinlar o'quvchilarda o'z xalqining tarixiga, an'analariga: xalq ijodiga, shu jumladan, o'yinlariga, o'zbek xalqining qahramonona, inqilobiy o'tmishiga qiziqish hamda mehnatga hurmat va muhabbat uyg'otishi lozim. Shuningdek, ularda respublikamizning mehnatdagi yutuqlari bilan faxrlanish hissini; xalq yaratgan go'zal narsalarga muhabbat tuyg'usini, tabiatdagi boyliklarni qo'riqlash ehtiyojini tarkib toptirish zarur.

Asosiy bosqich – bolalarni bevosita o'yinga tayyorlash, o'yin jarayonida bolalarning har xil o'yin faoliyatini boshqarishi, uyga vazifa berish va hokazolardan iboratdir.

Yakunlovchi bosqich – mazkur o'yindagi barcha pedagogik-psixologik jarayonlarning natijalarini jamlashdir.

O'yinlarning samaradorligini oshirishning eng muhim shartlari quyidagilardan iboratdir:

Psixologik yo'nalishda:

- o'quvchilarning hissiyotli kayfiyati;
- emotsional fondni vujudga keltirish;
- o'yin faoliyatida xohishni tarkib toptirish;
- xayol va tasavvur kayfiyatini hosil qilish;
- faol idrok etish, kuzatuvchanlik va ongli fikrlash, irodalilik.

Pedagogik yo'nalishda;

- o'yin jarayonining izchil va yaqqol maqsadga qaratilishi;
- o'yinning vazifalarini belgilash;
- o'quvchilarni o'yinning mazmuni bilan yaqqol va ifodali tanishtirish;
- o'yinda o'qituvchining bolalar bilan baravar qatnashuvi;
- o'yin jarayonida she'rlar o'qish, kuylash, raqs tushish, taqlid qilish, imo-ishoralarni bajarish, shuningdek, o'yinga tayyorlanish jarayonida o'yinda va uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda tasviriy ijod bilan shug'ullanish.

DIDAKTIK O'YINLAR

Didaktik o'yinlar qoidali o'yinlar jumlasiga kiradi va rolli o'yinlarni rivojlantirish predmeti hisoblanadi. Bunday o'yinlar asosini bilishning u yoki bu mazmunini, o'yinning borishi belgilaydigan harakatlarni bajarishga qaratadigan aqliy va irodaviy urinishini tashkil etadi. Didaktik o'yinlarda asosiy fikrlash jarayonlari - tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish va hokazolar takomillashadi.

Didaktik o'yinlar ta'lim jarayonida bolalarni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'yin paytida bolaning ijobiy ish faoliyatini kuchaytiradi, ixtiyoriy diqqatini, xotirasini takomillashtiradi. O'yinda o'quvchilar o'zlari sezmaganda juda ko'p harakatlarni, mashqlarni bajaradilar, turli masalalarni yechadilar.

Didaktik o'yinlarga qo'yiladigan talablar:

1. Didaktik o'yinlar o'quv predmetlari bo'yicha dastur materialiga muvofiq yo'sinda tanlanishi lozim.
2. Didaktik o'yin unda qatnashuvchilarga bilimlar bo'yicha ma'lum talablar qo'yiladigan yo'sinda ishlab chiqilishi kerak.
3. Didaktik o'yinning muvaffaqiyatli o'tishi uning maqsadini yaqqol aniqlashiga bog'liq. Chunki bunda o'quvchilarning fikrini maqsadli yo'nalishga solish, ularning ishini bajarishga qiziqishini oshirish imkoniyati tug'iladi.
4. O'yinlarni tanlashda ma'lum izchillikka rioya qilish ham zarur. Mazmunan qiyin o'yinlardan oldin osonroq o'yinlarni o'tkazib, o'quvchilarni navbatdagi o'yinlarga puxtaroq tayyorlash juda muhimdir. Shu tariqa tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflashda mavhumlashtirish, muayyanlashtirish, umumlashtirish singari aqliy operatsiyalarni asta-sekin murakkablashtirib borish shart.
5. Didaktik o'yinlarning qoidasini va tashkil etilishini tuzish va ishlab chiqishda o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning turli (bo'sh va kuchli, faol va loqayd) guruhlarini hisobga olish kerak.
6. Uyinlarning qoidalari sodda, aniq bo'lishi va yaqqol ifodalanishi lozim.
7. Har bir o'quvchi butun o'yin jarayonida faol ishtirok etishi, o'z "navbatini" uzoq kutish o'yinga qiziqishni susaytirishi mumkinligini unutmaslik kerak.
8. Har bir o'yinga umumiy va yakka tartibda yondashish, undagi topshiriqlarning qiyinlik darajasini va qanchasi mustaqil holda bajarilishini hisobga olish kerak.

DARSLIKLAR BILAN ISHLASH

O'quvchilar ilgari darsliklardan uyda bidimlarini mustahkamlash uchun foydalangan bo'lsalar, maktab rivojlanishining hozirgi bosqichida esa ulardan yangi material bayon qilinishi bilanoq foydalanishmoqda. O'quvchi kitob bilan muvaffaqiyatli ishlay olishi uchun tegishli ko'nikma va malakalarni egallashi kerak. Ta'limning hozirgi bosqichida o'quvchilarga darslik bilan mustaqil ishlashni o'rgatish o'qituvchining muhim vazifasidir. Binobarin, ular kelajakda turli bilimlarni o'zlaricha tahlil qilishga, o'rganishga va umumlashtirishga ham majbur bo'ladilar.

Kitob bilan ishlashni o'rgatishning dastlabki bosqichida izohli o'qish metodidan foydalaniladi. O'qituvchi bolalarga kitobni diqqat bilan o'qishni, undagi har bir so'z va ifodaning ma'nosini o'ylab ko'rish hamda butun mazmunni qamrab olishni o'rgatadi. Darslik bilan ishlashning asosiy bosqichlari:

- o'quvchilar sinfda va uyda o'zlari uchun yangi materialni mustaqil holda o'rganadilar. Ishning bu usuli quyi sinflardagi darslarda dastlabki ko'nikmalarni shakllantirish uchun bir oz qiyinlik qiladi. Shunday ekan, darslik va kitob bilan ishlashning o'qitish metodi sifatidagi mohiyatini qanday ta'riflash mumkin?

Bu metodning mohiyati bilimlarni o'zlashtirish va mustahkamlash, o'quvchilarning darslik va kitob bilan mustaqil ishlashi jarayonida amalga oshishidan, va ayni paytda, ularning kitob bilan ishlash malakalarini egallashidan iboratdir. Mazkur metodning o'zaro bog'liq ikkita muhim tomoni mavjud bo'lib, ular o'quvchilarning o'rganiladigan materialni mustaqil o'zlashtirish va ularda o'quv adabiyoti bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirishdir. Dars mashg'ulotlari tizimida darslik bilan ishlashning to'g'ri yo'lga qo'yilishida o'qituvchining ta'limiy ishlari bilan o'quvchilar faoliyatining o'zaro muvofiqligi masalasi g'oyat muhim ahamiyatga molikdir.

Darslikni mashg'ulotlarni tashkil qilish uchun foydalaniladigan qandaydir yordamchi vosita deb bilmaslik kerak. Darslik, avvalo, o'quvchilar uchun muhim bilim manbalaridan biridir. Lekin u bayon etilgan materialni mustahkamlashning va o'quvchilar bajaradigan aqliy ishlarni faollashtirishning samarali vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Ammo buning uchun o'qituvchi darslikni qo'llashda eng muhim metodik talablarga rioya qilishi zarur. U mashg'ulotlarni o'tkazishdagi muayyan holatda darslikni qay yo'sinda qo'llash maqsadga muvofiqligini aniqlab olishi, shu orqali bolalarni fikrlashga rag'batlantirishi, ularning o'rganiladigan materialni quruq yodlashi va yuzaki eslab olishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Shu boisdan dars mashg'ulotlari jarayonida darslik ustida ishlashni tashkil etishga qo'yiladigan ayrim umumdidaktik talablar haqida bir oz to'xtalish joizdir.

1. Avvalo, o'quvchilar darsda mustaqil o'rganishi uchun kerakli materialni to'g'ri tanlashi muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, o'quvchilar barcha masalalarni o'qituvchining oldindan tushuntirishsiz o'zlashtiravermaydilar. Ko'p mavzular mutlaqo yangi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan va ular umumlashtiruvchi xarakterda bo'ladi.

2. Darslik va o'quv kitoblari bilan ishlashdan oldin doimo o'qituvchi mufassal kirish suhbatini o'tkazishi shart. Unda o'quvchilarni o'rganiladigan mavzudan xabardor qilishi, yangi materialning asosiy masalalariga e'tibor berishi (lozim bo'lsa, doskaga yozishi yoki oldindan tayyorlangan jadvalni ilib qo'yishi), shuningdek, mustaqil ishning tartibini belgilashi kerak.

3. Darslik bilan ishlash butun dars mobaynida davom etmasligi kerak. Uni o'qitishning boshqa shakllari va metodlari bilan birlashtirish lozim. Masalan, darslik bilan ishlab bo'lingach, material qanday o'zlashtirilganini tekshirish, ko'nikma va malakalar hosil qilish, o'quvchilarning bilimlarini yanada chuqurlashtirish bo'yicha amaliy mashqlar o'tkazish kerak.

O'tilgan material ustida ishlash, yangi materialni bayon etish va mustahkamlashda darslikdan foydalanish yo'llarini ko'rsatamiz. Yuqorida aytilganidek, so'nggi yillarda o'tilgan material ustida ishlashda qo'llanilgan metodika uy vazifalariga o'xshash tayyorlanish mashqlari bilan bog'liq anchagina usullarni o'z ichiga oladi va bunday mashqlar darslik bilan bajariladi. O'quvchilar masalalarni yechadilar, mashqdarni ko'chiradilar, darslikdagi savollarga yozma javoblar qaytaradilar va hokazo. Lekin o'tilgan material bo'yicha darslik bilan ishlashning yana bir turi borki, uni ko'pchilik o'qituvchilar bilmaydilar. Ishning bu turi o'quvchilarning darslikdagi materialni mashg'ulotning boshida, bilimlarni tekshirish oldindan o'qishidir.

O'qitish jarayonidagi rahbarlik didaktik savollar yoki o'qituvchining savollari yordamida amalga oshiriladi. O'quvchi o'qituvchining savollariga tobe bo'lib qolmasligi uchun o'zi o'ziga mustaqil holda savollar qo'yishni o'rganishi, ya'ni o'zicha fikr yuritish ko'nikmasini o'zlashtirishi kerak. Bunga o'qitish jarayonida erishiladi. Buning uchun o'qituvchi nima qilishi lozim? U avvalo zarur tushunchalar va operatsiyalarni o'rgatadi. Buni muayyan misollar orqali bajaradi. Ammo har bir o'qituvchi yangi materialni, yangi tushuncha va operatsiyalarni o'rgatganidan keyin ham o'quvchi ularni mustaqil holda qo'llashga qiynalishini biladi.

Qoida tushuntirilishi bilanoq taklif etilgan topshiriq ustida ishlashda o'quvchida avval ikkita faoliyat, ya'ni qoidani o'zlashtirish va qoidaning mazmunini tushunish faoliyatlari qo'shilib ketadi. Qoidani o'zlashtirish faoliyatini nuqtai nazar yoki o'qituvchining savoli boshqaradi. Ayni paytda o'quvchi qoidaning mazmunini tushunishga ham harakat qiladi. Keyingi faoliyat

muayyan misolga qaratiladi. Bularning hammasi mazkur vaziyatda qoshilib ketadi. Agar qoida faqat bitta misol yordamida ko'rsatilsa, u tushuntirilgan vaziyatga o'xshasada, boshqa vaziyatlarga o'quvchilar mustaqil holda ko'chira olmaydilar. Shuning uchun o'quvchilarga oldin bir necha misollarni o'qituvchi rahbarligida yechish imkoniyati yaratiladi. Ular qoidani yaxshi o'rgangach va mashqlar bilan

mustahkamlagach, ularga asta-sekin murakkablashib boradigan misollar, topshiriqlar asosida

mazkur qoidani qo'llash bo'yicha mustaqil ishlar taklif etiladi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar darsda endigina o'rganilgan mazmunning o'zini emas, balki ana shu mazmunni o'rganishda qo'llangan usullarni takrorlash yo'li bilan yangi tushunchani mustaqil holda o'zlashtirishga tayyorlanadi. Sinfdagi hamma o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida qandaydir mavzuni o'rganganlaridan keyin o'qituvchi ularga "teskari yurish" qilishni, ya'ni darsning har bir nuqtasiga qaytishni va unda nima qilingani hamda qanday qilinganini kuzatishni tavsiya etadi. Bunda eng muhimi darsning mazmuni emas, balki o'quvchilarning ana shu mazmun ustida qanday ishlashidir. Bu esa ularga ta'limiy ishning usullarini anglashda yordam beradi. Sinfdagi qanday masalalar qo'yilganini, hodisani tushunishga yoki muammoni yechishga qanday qilib erishilganini bilib oladilar. Bu ish o'qish usullarini egallash mashqidir. Mana shu mashqning natijalarini bir o'quvchi doskaga yozadi, qolgan o'quvchilar darsning qanday o'tganini qayta tiklashda unga yordam beradilar.

Buning uchun doska ikki qismga bo'linadi va uning chap tomoniga darsdagi eng muhim faktlar hamda fikrlar qisqacha reja ko'rinishida yoziladi. O'ng tomonga masalalar, sinfdagi bajarilgan barcha ishlar, aytaylik, kuzatishlar, mo'ljallar, topshiriqlarning yechimlari va hokazolar yoziladi. Bu mashq orqali nimalarga erishiladi? Darsning asosidagi barcha masalalar, harakatlar va ifodalar darsning umumiy mazmunidan ajratiladi va shu tariqa o'quvchilarning tushunishi uchun moslashtiriladi. Natijada, o'quvchilar darsda nima qilish lozim bo'lganini va qanday qilinganini bilishga hamda tushunishga odatlanadilar. Vaqt o'tishi bilan bilish harakatlarini yangi hodisalarga yoki misollarga ko'chirish ko'nikmalari tarkib topadi. Lekin bilish harakatlarini ko'chirish mashqi o'quvchilar uchun darsda materialning o'zini o'zlashtirishga nisbatan ancha qiyinroqdir. Ushbu mashqdan ko'zla-nadigan maqsad material va o'qitish vositalari orqali aynan bilish jarayonini anglashdan iborat bo'lishi mumkin.

Ko'rsatib o'tilgan izlanishlar topshiriqlari savollarga yodlangan darslik matnidagi yoki o'qituvchining tushuntirishidan tayyor holda olingan javoblarni qaytarish emas, balki har bir savolga tegishli javob topishni tavsiya qilishdan iboratdir. Ular aslida evristik-ta'limiy

savollardir. Ana shu maqsadda quyidagi topshiriqlarni tavsiya etish mumkin:

a) kuzatish materiallarini yoki o'qituvchi bergan mavzu bo'yicha to'plangan faktlarni tizimlashtirish: asosiy masalalarni ajratish, reja tuzish, faktlarni guruhlashtirish;

b) taqqoslash va umumlashtirish, xulosa chiqarish va uni asoslash;

v) bilimlarni qo'llash: yangi faktlar va misollar bilan tasdiqlash, yangi hodisani o'rganilgan hodisa darajasida tushuntirish.

Kuzatishlar, amaliy ishlar, tajribalar, eksperimentlar davomida yaxshi o'zlashtirilgan bilimlarni emas, balki ularni qo'llashni ham talab qiladigan savollar va muammolarni o'z ichiga oladi, murakkabroq izlanishlar amalga oshiriladi.

Darsda bilishdagi mustaqillikning rivojlanishi avval o'qituvchining yordamidan, darslik, ma'lumotnoma, lug'at, shaxsiy kuzatish va tajribalardan foydalanib, savollarga mustaqil holda javob topish ko'nikmasini egallash, keyin esa hech qanday yordamsiz o'rganilgan materialga mustaqil holda savollar qo'yish ko'nikmasini egallash asosida amalga oshadi. Keyinchalik o'quvchi boshqacha sharoitda namunaga taqqoslab, topshiriqlarni hal qilish va savollarga javob berish ko'nikmasini o'zlashtiradi.

Bunda induktiv va deduktiv mushohada yuritish ko'nikmasi tarkib topadi. Umuman olganda, darsliklar bilan ishlash natijasida o'quvchi fanlar sohalari bo'yicha bilimlarni egallash bilan birga, milliy istiqloq g'oyasi va mafkurasining tub mohiyatini tushunib yetadilar. Bunda, ayniqsa, o'qituvchining roli kattadir.

Savol va topshiriqlar:

1. Sharq mutafakkirlari ilm olish usullari xaqida.
2. Oqitish metodlarining uchta asosiy guruxi xaqida gapiring.
3. Og'zaki metodni tafsiflang.
4. Ko'rsatmali metodlarni dars jarayoni bilan bog'lang.
5. Amaliy metodlarga tarif bering.

12-mavzu. MUAMMOLI TA'LIM

Reja:

1. Muammoli ta'limning mo'iyati.
2. Muammoli ta'limning y'ziga xos xususiyatlari.
3. Muammoli vaziyatlarni yaratish va ?al ?ilish y'llari.

Tayanch tushunchalar: Muammo. Muammoli vaziyat. Muammoli ta`lim.

Ta'limda muammoli yondashish o'quv dasturlarida ham, o'qituvchi bilimlarini bayon qilishda ham, o'quvchilarning mustaqil ishi va hokazolarda ham o'zining ifodasini topishi lozim.

M.N.Skatkin muammoli ta'limning quyidagi uchta asosiy turini alohida ifodalagan:

1. Bilimlarni muammoli bayon qilish. Bunday bayon qilishda o'qituvchi o'quvchilarga u yoki bu qoidalarni faqat gapirib bermaydi, balki og'zaki fikr yuritib, muammoni ham aytadi va uni hal qilish jarayonini ko'rsatadi.

2. Bayonning ayrim bosqichlarida o'quvchilarni izlanishga jalb etish. Bunda o'qituvchi muammoni qo'yadi, o'quv materialini tushuntiradi, lekin ana shu jarayonda o'quvchilarga ulardan izlanish jarayoniga qo'shilishni va u yoki bu bilish vazifasini mustaqil holda hal etishni talab qiladigan savollarni beradi.

3. Ta'limning tadqiqiy metodi. O'quvchilar bilish muammosini anglab, o'zlari izlanish rejasini belgilaydilar, taxmin (gipoteza) ni tuzadilar, uni tekshirish yo'lini muhokama qiladilar, kuzatish va tajribalar o'tkazadilar, faktlarni qayd qiladilar, tajribalarni va faktlarni taqqoslaydilar, umumlashtiradilar.

Muammoli ta'limning maqsadi

Muammoli ta'lim deganda, o'quv materialini o'quvchilar ongida ilmiy izlanishga o'xshash bilish vazifalari va muammolarini vujudga keltiradigan yo'sinda o'rgatish tushiniladi. O'quvchining fikrlash faoliyatida muammoli vaziyatlar vujudga keladi va ular bolani ob'yektiv ravishda izlanishga va mantiqan to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarishni o'rganishga da'vat etadi.

Muammo – ilmiy bilishni rivojlantirish zarurligini ifodalashning sub'yektiv shaklidir. U muammoli vaziyatning, ya'ni jamiyat rivojlanishi jarayonida bilish va bilmaslik o'rtasida ob'yektiv ravishda vujudga keladigan ziddiyat.

Muammoli vaziyat – o'quvchining ma'lum psixik holatidir. Bunday holat ma'lum topshirig'ni bajarish (masala yechish, savolga javob topish) jarayonida ziddiyatni anglash tufayli vujudga keladi. Ana shu ziddiyatni anglash o'quvchilarda predmet to'g'risidagi, ishni bajarishning usuli yoki shartlari to'g'risidagi yangi bilimlarni izlash ehtiyojini uyg'otadi.

Muammoli ta'lim metodlari

Juda ko'p didaktlar, o'qituvchilar va metodistlar (Babanskiy, Lerner, Matyushkin, Maxmutov, Pishkalov, Okon, Fleminch, Markov, Sani va

boshqalar) muammoli ta'lim masalalari bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar. Muammoli ta'lim metodlari orasida quyidagi beshtasi asosiy metodlar sifatida farqlanadi:

1. Tadqiqot metodi.
2. Qisman izlanish yoki evristika metodi.
3. Tushuntirish, namoyish etish metodi.
4. Muammoli bayon qilish metodi.
5. Reproduktiv metod.
6. Muammoli boshlash bilan bayon qilish metodi.

Savol va topshirilar:

1. Muammo nima ?
2. Muammoli ta'lim deganda nimani tushunasiz.
3. Muammoli vaziyatlar xaqida gapiring
4. Muammoli ta'limning beshta sosiy metodlarini sanang va tarflang.

13-mavzu. PROGRAMMALASHTIRILGAN TA'LIM.

Reja:

1. Programmalashtirilgan ta'lim mohiyati.
2. Programmalashtirilgan ta'limning metodlari.
3. Programmalashtirilgan o'qitish mashinasi.
4. Maktabda komp'yuterni qo'llash usullari.

Tayanch tushunchalar: Ta'lim. Programma. Kompuyuter.

1. Programmalashtirilgan ta'lim o'qitishni tashkil etishning bir shakli bo'lib, u o'quv jarayonida kibernetika g'oyalari va prinsiplarini amalga oshirish imkonini beradi. Programmalashtirilgan ta'lim bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonini optimallashtirish masalasini hal qiladi. Bu masala kibernetika bilan ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadigan psixologik - pedagogik fanlar tutashgan joyda hal bo'ladi.

Programmalashtirilgan ta'limda o'quv materiali bo'yicha tayyorgarlikka, bayon ilishga va so'rovga qo'yiladigan aniqlik talablari to'la qonuniy va zarurdir. Chunki o'quv jarayoni boshqariladigan jarayon bo'lishi va uni o'qituvchi u yoki bu texnik vositaga joylangan dastur programmalashtirilgan darslik, o'qitish mashinasi va boshqa zamonaviy elektron akustik hamda proektsiyalovchi apparatlar yordami bilan olib borishi kerak. Mashg'ulot jarayonida dasturlashtirilgan ta'limni o'qitish vositasi bilan yakkama-yakka

qoladigan o'quvchining ishidagi barcha ijobiy va salbiy tomonlarini maksimal darajada hisobga olish uchun o'quv materiali qanchalik aniq sistemallashtirilishini tasavvur etish mumkin. Har qanday topshiriqni kodlangan axborotga moslashtirish mumkin bo'ladi.

Didaktika tili bilan aytganda, topshiriqni muvaffaqiyatli bajarish uchun uni bajarishga mos barcha usullarni o'zlashtirish kerak. Axborot faqat miqdori bo'yicha emas, balki maqsadga erishish ehtimolini orttirishga ko'ra qimmati bo'yicha ham o'lchanishi lozim. Axborotning qimmati qanchalik yuqori bo'lsa, u olinganidan keyin maqsadga erishish yo'llari ham shunchalik keng bo'ladi.

2. B.F.Skinner taklif qilgan tizim o'quv materialini kichik qismlarga ajratish va har bir qismning o'zlashtirilishini tekshirish o'quvchi barcha materialni berilgan izchilikda ishlab chiqishdan iborat bo'lib, tizimli programmashtirilgan deyiladi.

N.Krauder tavsiya etganidek, o'quv materialini tayyorlash tizimini tarmoqlangan programmashtirish deb ataladi. Bu metodika o'quvchi ta'limiy materialning qandaydir tugal qismini ishlab chiqib, savolga javob qaytarishda yanglishadi degan fikrdan vujudga keladi. Berilgan savolga qaytarilishi mumkin bo'lgan javoblarning bir nechta variantlari yoziladi va o'quvchiga ko'rsatiladi, u esa mazkur javoblar orasidan to'g'risini tanlaydi.

Programmashtirilgan ta'lim nazariyasining kibernetik asoslari kibernetika sohasidagi yetakchi olimlar A.I.Berg, V.M.Tushkov va boshqalar tomonidan keng maqullanadi. Taniqli psixologlar ana shu muammoning nazariy asoslarini, xususan aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi asosida ta'limning samaradorligi masalalarini (A.N.Mantyev, P.Ya.Galperin va boshqalar), assotsiativ aloqalar nazariyasini (Yu.N.Samarin va boshqalar) ishlab chiqishga kirishdilar.

Programmashtirilgan ta'limning xarakterli xususiyatlari:

1. Jiddiy tanlangan o'quv materialini alohida-alohida kichik qismlarga ajratish.
2. Har bir qismni o'zlashtirishga qaratilgan muayyan ishlarni izchil bajarishga doir ko'rsatmalar tizimini kiritish.
3. Mazkur har bir qismning o'zlashtirilishi tekshirish bo'yicha topshirilishi, tekshirish bo'yicha topshiriqlar berish.
4. O'quvchining programmashtirilgan ta'lim bo'yicha o'z tajribasi qanchalik to'g'riligini bildiradigan javoblarni yoqlash.

3. Turli didaktik vazifalarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan programmali qo'llanmalar va shartli ravishda "o'qitish mashinalari" deb atalgan maxsus texnik vositalar programmashtirilgan ta'limning vositalariga kiradi. Programmali qo'llanmalar, programmali darsliklar, programmali masala va mashqlar to'plamlari, programmali kontrol topshiriqlar va amaldagi darsliklar

uchun programmali qo'shimchalarga bo'linadi. Programmali darslikda programmalashtirilgan ta'lim barcha asosiy xususiyatlari va xarakteristikalari to'la amalga oshirilishi mumkin. Programmali masalalar va mashqlar to'plamini o'zlashtirish. Ko'p mashqlar bajarishni va programmali masalalar yechishni talab qiladigan o'quv predmetlari bo'yicha yaratiladi.

Mashqlarga qo'yiladigan talablar:

- kalit bo'yicha oson tekshiriladigan bo'lim;
- qisqa javobni talab qilish;
- faqat bitta qiyinchilikka ega bo'lish;
- muayyan va aniq bo'lishi kerak.

Darslar uchun programmali qo'shimcha (butun kursni qamragan darsliklar). Ularda o'quvchilarga oddiy darslikdan qaysi materialni o'qish va uni o'zlashtirish uchun nima qilish kerakligini yo'l-yo'riklari ko'rsatiladi. Materialni mazkur qismini o'zlashtirish uchun topshiriq berilgan va uning to'g'ri bajarilganini kalit bo'yicha tekshirish imkoniyati yaratiladi.

O'quv jarayonining bosqichlari:

1. Zamonaviylik.
2. Ishonarlilik.
3. Qimmatlilik.
4. To'liqlilik.
5. Tushunarlilik.
6. Aniqlik.
7. Qisqalik.
8. Chuqurlilik.
9. Asoslilik.

4. Hozirgi kunda o'qituvchi mashg'ulotlarni tashkil etish, o'tkazish va nazorat qilishga, darsga tayyorlanishda uning mazmunan hamma o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishini ta'minlaydigan materialni izlashga juda ko'p qimmatli vaqtni sarflaydi. Ana shu sermeqnat va eskirgan jarayonni komp'yuterdan foydalanish orqali uzluksiz to'ldirish va yangilash mumkin. Butun kurslar bo'yicha o'quv dasturlarining muammoli yo'naltirilgan paketlariga ega bo'lish o'quvchilargat "o'qituvchi-o'quvchi" tizimida axborotlarni berish, qayta ishlab chiqish va takrorlash ishlarini mutlaqo yangichasiga tashkil etish imkonini beradi. Komp'yuter o'qituvchining eskirgan aqliy ishini kamaytirishi va unga ijodiy faoliyat uchun imkoniyat yaratish kerak. O'qituvchi o'quvchilarning qobiliyatlari va tayyorgarliklarining saviyasini hisobga olib, ular bilan individual ishlashga ko'proq e'tibor berish mumkin.

Savol va topshiriqlar:

1. Programmallashtirilgan ta`lim – ta`limning qanday formasi xisoblanadi.
2. Programmallashtirilgan ta`lim metodlarini tafsiflang.
3. Programmallashtirilgan ta`limdagi o`quv jaroyonini bosqichlarini taxlil qiling.

14-mavzu. TARBIYA NAZARIYASI VA USULLARI.

Reja:

1. Tarbiya usullari haqida tushuncha.
2. Tarbiya usullarining xilma-xilligi:
  - a. Ibrat-namuna usuli.
  - b. Ishontirish usullari.
  - c. Tushuntirish va uqtirish.
  - d. Uqtirish.

Tayanch tushunchalari: Usul. Ibrat-namuna. Tushuntirish va o`qtirish. Rag`barlantirish va jazolash.

1. Tarbiya usuli deb tarbiyachining bolalarda axloq-odob fazilatlarini tarkib toptirish maqsadida ularning ongi va irodasiga ta'sir etish yo'llariga aytiladi. Tarbiya usullari tarbiyaning maqsadi va mazmunidan kelib chiqib, komil inson shaxsini tarbiyalashga qaratilgandir. Ajdodlarimiz davr sinovidan o'tgan ajoyib insoniy fazilatlar hamda ularni amalga oshirish usul va vositalarini yaratganlar, shu asosda yoshlarni ijtimoiy hayot talablariga javob beradigan kishilar qilib tarbiyalab kelganlar. Bolalarda insoniy his-tuyg'ularni tarbiyalashning asosi - kishilarga mehr-muhabbat qo'yish, izzat-hurmat bilan muomala qilish, insoniy huquqlarini himoya qilish, qadrlash, kishilar oldidagi o'z burchini anglash, odamlarga nisbatan samimiy, halol va rostgo'y bo'lish kabi odob va axloq qoidalarini o'z ichiga oladi.

O'zbek xalq pedagogikasining muhim ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlaridan yana biri folklor materiallarida xalq pedagogikasida qo'llaniladigan tarbiya yo'llari, usuli va vositalarining yoritilishidir. Mehnatkash xalq ommasi, yuqorida qayd qilib o'tilganidek, uzoq davrlar davomida vujudga kelgan tarbiya usullari va vositalaridan foydalangan. Chunonchi, tushuntirish, odatlantirish, rejim, ibrat ko'rsatish, maslahat berish, o'git-nasihat, undash, ko'ndirish, iltimos qilish, yolborish, tilak-istak bildirish, maqullash, maqtash, rahmat aytish, duo qilish, oq yo'l tilash, taqiq qilish, man etish, ta'na, gina qilish, qoralash, Oллоhdan qo'rqishga undash, tanbeh berish, uzr so'rash, majbur qilish, masxara-mazax qilish, zaxarxandalik, ayblash, uyaltirish, koyish, qarg'ash,

qo'rqitish, nafrat bidirish, aybiga iqrор qildirish, ont-qasam ichirish, la'natlash, so'kish, urish-kaltaklash; jamoa hukmiga havola qilish kabi usullar tarbiyada qo'l kelganligi ta'kidlanadi.

2. a) Ibrat-namuna usuli. Bolalar tarbiyasida ibrat-namunaning ahamiyati kattadir. Namuna yoki ibrat usuli bolalardagi taqlidchanlikka asoslanadi. Taqlid boshqalarning xulq-atvorini, yurish-turishini ongli yoki ixtiyorsiz ravishda takrorlash demakdir. O'qituvchilar, tarbiyachilar va ota-onalarning o'zlari, hammadan burun, bolaga namuna bo'lmoqlari, o'zlarida eng yaxshi fazilatlarni aks ettirmoqlari kerak. Shu bilan birga, o'qituvchilar ibrat uchun namunalarni xalq og'zaki ijodi, bolalar adabiyoti, maktab, sinf hayoti, ota-onalar faoliyatidan olmoqlari kerak.

b) Ishontirish usullari. Bu bulimga o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash va ishonch-e'tiqodni shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'ulari va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish usullari kiradi. Yuqorida bola shaxsining shakllanish jarayoni, asosan, kundalik turmush va faoliyatda hosil qilinadigan tajriba, kattalar va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlarga bog'liqligi ta'kidlab o'tilgan edi. Biroq, avval tajriba to'planadi, so'ngra esa tegishli tushuncha shakllantiriladi, yohud aksincha, qandaydir navbat belgilab qo'yish noto'g'ri bo'lur edi. Boshlang'ich maktabda ishontirishning tarbiyaviy jihatdan muhim va qimmatli bo'lgan tushuntirib berish va ishontirish, hikoya va suhbat, sinfdan tashqari o'qish, namuna ko'rsatib ishontirish singari shakl va usullaridan keng foydalaniladi.

v) Tushuntirish va uqtirish. Tushuntirishning mohiyati jamiyatning ma'naviy va moddiy hayotidagi eng muhim voqealar to'g'risida axborot berish asosida o'quvchilar diqqatini tevarak-atrofdagi voqelikka, o'z fuqarolik burchlariga ongli munosabatni shakllantirishga qaratishdan iboratdir. Ko'pincha, o'quvchilarning o'z burchlari to'g'risidagi bilimlari tasodifiy, yuzaki bo'ladi. Tushuntirishdan maqsad - biron-bir voqea, xatti-harakat, hodisaning ijtimoiy, axloqiy, estetik mazmunini ochishda, xulq-atvor va insoniy munosabatlarni to'g'ri baholay olishda o'quvchilarga yordam berishdir.

g) Uqtirish. Uqtirish biror axloqiy fazilatni o'quvchilar ongiga singdirish va ular tomonidan o'kib olinishini ta'minlashga asoslanadi. Shuning uchun o'qituvchilar va tarbiyachilar o'quvchilarni tarbiyalaganda va ularga axloqiy fazilatlarni tushuntirganda uning uning afzalliklarini ko'rsatuvchi dalillar keltirishi, isbotlashi, ishontirishi lozim. "O'qigandan uqqan yaxshi" degan xalq maqoli bor. Uqib olingan axloqiy fazilat bolada mahkam singib qoladi. Uqtirishning natijali chiqishi, hammadan burun, tarbiyachining obro'siga bog'liqdir. Agar tarbiyalanuvchi o'z tarbiyachisini izzat-hurmat qilsa, unga ishonsa, uning o'git-nasihatlariga quloq solsa, uqtirish natijasi samarali bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarbiya usuli xaqida tushuncha bering.
2. O`zbek xalq pedagogikasida mavjud bo`lgan tarbiya usullari qaysilar.
3. Ibrat namuna usuli xaqida gapiring.
4. Ishontirish usullariga misol keltiring.
5. Tushuntirish va o`qtirish usullarini o`ziga xosligi nimalardan iborat.
6. Rag`bartlantirish va jazolash usullari yuzasidan "Klaster"lang.

15-mavzu. TARBIYA QOIDALARI.

Reja:

1. Tarbiya qoidalarini haqida tushuncha.
2. Tarbiyaning turmush bilan bog`liqligi, diniy va dunyoviy xarakteri.

Tayanch tushunchalari: Qonuniyat. Qoida. Izchillik. Tizimlilik.

Tarbiya ta'lim berish bilan mustahkam aloqada bo`lgani holda o`ziga xos qonuniyatlarga ham egadir. Ta'lim va tarbiya yagona jarayondir. Lekin ular bir-biriga aynan o`xshash emas. Ta'lim va tarbiyaning birligi, avvalo, ular maqsadining umumiyligidan iborat. Bir butun pedagogik jarayonda ta'lim doimo tarbiyaviy vazifalarni, tarbiya esa hayotni bilish, unga tayyorlanishdek mas'uliyatli vazifani bajaradi. Tarbiyaning vazifalari ko`pqirralidir.

Ta'limning asosiy vazifasi o`quvchilarni bilimlar bilan qurollantirish bo`lsa, tarbiyada o`quvchining jamiyatimizda qabul qilingan axloq-odob qoidalariga mos keladigan e'tiqodini, axloqiy malaka va ko`nikmalarini, ehtiyoj va intilishlarini tarkib toptirish muhimdir.

Tarbiya qonuniyatlari va qoidalarini

Har bir ishning o`ziga xos, ma'lum qonun-qoidalarini bo`lganidek, bola tarbiyasining ham o`ziga xos bir qator muhim qonun-qoidalarini borki, ularga amal qilish tarbiya ishining samarali bo`lishini ta'minlaydi, chunonchi:

- a) Tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi;
- b) Tarbiyaning hayot, mehnat bilan, O`zbekistonimizning mustaqilligi, gullab-yashnashi yo`lida qilinayotgan fidoyi ishlar bilan bog`lanishi;
- c) Shaxsni jamoada, jamoa orqali tarbiyalash;
- d) Tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik;
- e) Tarbiyaviy ishlarning izchilligi, muntazamligi hamda birligi;
- f) Tarbiyada o`quvchilarning yoshi va o`ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.

Quyida tarbiya jarayonining qonun-qoidalarini ko'rib chiqamiz.

Tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi

Tarbiya maqsadini belgilashda jamiyat talablari, davr nafasi, milliy xususiyatlar asos qilib olinadi. Tarbiyaning maqsadi har tomonlama kamol topgan - mukammal inson shaxsini tarbiyalashdir. O'qituvchilar jamoasi va har bir o'qituvchi-tarbiyachi ana shu maqsadlardan kelib chiqib, tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmunini aniqlaydi hamda maktab ish sharoitlarini hisobga olgan holda o'qituvchilarni tarbiyalashning shakl va uslublarini tanlaydi.

Tarbiyaning hayot bilan bog'likligi qoidasi

Bu qoida tarbiyaviy ishlarning mazmuni va tashkil etilishini doimo yangilab turishni talab etadi. Tarbiyachilar bolalar tarbiyasini hayot bilan bog'lar ekanlar, ularga o'zlarida imon-e'tiqodni tarbiyalash imkonini beradilar. Tarbiyaviy ishlar shunday tashkil qilinganda yoshlar jamiyat hayotiga faolroq jalb qilinadi, bu esa o'qituvchi shaxsining tarkib topishiga yordam beradi.

Shaxsni jamoada va jamoa orqali tarbiyalash

Ilg'or o'qituvchilar tajribasining ko'rsatishicha, o'qituvchilar ahil jamoa bo'lib uyushgandagina tarbiya ishlarini amalga oshirish ancha yengil bo'ladi va muvaffaqiyatli ta'minlanadi. Yaxshi uyushgan, sog'lom jamoada o'qituvchilarning fikri juda katta tarbiyaviy kuchga ega bo'ladi va tarbiya jarayonida o'qituvchilarning tayanchiga aylanadi.

Tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik

Tarbiyachi avvaliga bolalardan biror narsani talab qilib, so'ngra o'zining bu talabini unutib qo'ysa yoki keyingi ishlarida o'zi bu talabga xilof ish tutsa, bu hol tarbiyaga yomon ta'sir etadi. Biz bunday tarbiyachini o'z so'zida qat'iy turmaydigan kishi, deb ataymiz. U bolalarga topshiriq berib: "Bilib qo'yinglar, topshirilgan vazifani albatta tekshirib, tegishli bahoni qo'yaman", - deb ogohlantiradi. Lekin, bolalarning topshiriqni bajargan yoki bajarmaganlarini aslo tekshirmaydi. Bolalar tartibni salgina buzsalar, u ko'p do'q-po'pisa kilib, ularga qarshi turli choralar ko'rajagini aytadi-yu, ammo amalda hech qanday chora ko'rmaydi. U biror qiziq tadbirni o'tkazishni bolalarga va'da qiladi-yu, sal orada va'dasini esdan chiqarib qo'yadi, bolalarda bunday tarbiyachiga izzat va hurmat paydo bo'lmaydi. Har bir pedagogning so'zi bilan ishi bir xil bo'lishi kerak. U o'z ishida va so'zida izchil bo'lmog'i lozim. Har bir tarbiyachi uchun bu narsa qonun sifatida tan olinishi shart.

Tarbiyada o'quvchilarning yoshi va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish

Bolalar maktabda rivojlanishning turli davrlarini: bolalik, o'smirlik, o'spirinlik pallalarini bosib o'tadilar. Shu davrlar ichida ular hayot, inson va tabiat, umuman atrofimizni o'rab olgan dunyo haqida aniq bilimlarga ega bo'ladilar. Ularning axloqi ham o'zgarib boradi. Shu yillar ichida bolaning axloqiy tuyg'ulari rivojlanadi, ongi bilan xulqi o'rtasida uyg'unlik vujudga keladi, xarakteri tarkib topadi, o'z xulqi va xatti-harakatlarini ehtiyojga va sharoitga muvofiqlashtirishga intilish odatlari tarbiyalanadi.

Bolalarning yoshi rivojlanish darajasiga ko'ra ularga beriladigan tarbiyaning mazmuni, pedagogik rahbarlikning xarakteri ham o'zgarib boradi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari maktabdagi o'z asosiy vazifalarini: o'zini maktabda, uyda, ko'chada qanday tutish qoidalarini bilib oladilar. Bunday odatlar ularga namuna ko'rsatish, tushuntirish yo'li bilan singdiriladi. Bolalarning yoshi ulg'aygan sari ularga talab ham orta boradi. Shu tufayli o'rta va katta yoshdagi bolalarni tarbiyalashda ularning mustaqilligiga suyanib ish ko'rish yaxshi natija beradi. Tarbiyada bolalarning kuchi va imkoniyatlarini to'la ishga solish yaxshi, lekin ularning kuchiga ortiqcha baho berib yuborish ham yaramaydi. Tarbiya berishda o'quvchilarning yosh xususiyatlaridan tashqari, har qaysi bolaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish ham katta ahamiyatga ega.

Tarbiyaviy ishlarning izchilligi, tizimlilik hamda birligi

Avvalo, ta'lim va tarbiya bir maqsadni - barkamol inson shaxsini tarbiyalashni nazarda tutadi. Ya'ni ta'lim ishi tarbiya bilan birga qo'shib ketadi va bir-birini to'ldirib, mukammallashtirib boradi. Dars jarayonida olib borilgan tarbiyaviy ishlar sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bilan qo'shiladi. Bolalar bilan olib boriladigan har bir tarbiyaviy ish butun tarbiya ishlarining ajralmas bir qismi sifatida amalga oshirilgan taqdiridagina ta'siri kuchli bo'ladi. Tarbiya ishidagi izchillik va tizimlilik shundan iboratki, har bir tarbiya ishi maktabning umumiy tarbiyaviy rejasiga asosan ma'lum izchillikda amalga oshiriladi, oldingi ishlarning mantiqiy davomi sifatida tarbiya sohasida qilinayotgan ishlarni rivojlantiradi, mustahkamlaydi va yanada yuqori darajaga ko'taradi.

Tarbiya berishda tizimlilik qoidasi tarbiyani amalga oshiradigan barcha bo'g'inlarning – oila va maktab, bolalar va yoshlar tashkiloti, jamoatchilik, mahalla faollari, maktabdan tashqari tarbiya muassasalari va ishlab chiqarish

jamoalarining, keng jamoatchilikning hamjihatlik va bamaslahat ish ko'rishini nazarda tutadi. Tarbiya ishidagi bu hamjihatlik va hamkorlikni ta'min etishda maktab asosiy rol o'ynaydi. Maktab yuqorida aytilgan muassasalar bilan mustahkam aloqada bo'lib, tarbiya sohasida bahamjihatlikda ishlashga erishadi. Savol va topshiriqlar:

1. Tarbiya qoidasi deb nimaga aytiladi ?
2. Tarbiya qoidalari xar birini tafsiflang:
  - a) tarbiyaning bir maqsadga qaratilganlik qoidasi,
  - b)tarbiyaning xayot bilan bog`liqlik qoidasi,
  - v) shaxsni jamoada va jamoa orqali tarbiyalash qoidasi,
  - g) tarbiyada bola shaxsni hurmat qilish va unga talabchanlik,
  - d)tarbiyada o`quvchilarni yoshi va o`ziga xos hislatlarni xisobga olish qoidasi,
  - e) tarbiyaviy ishlarning izchilligi tizmliligi hamda birligi qoidasi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. R. A.Movlonova. K. Xoliqberdiyev. O . Torayeva. Pedagogika Toshkent O`qtuvchi 2003.
2. O. Xasanboyeva. Pedagogika tarixi. Toshkent O`qituvchi 1997.
3. A. Zununov Pedagogika tarixi Toshkent Oqituvchi 2005.

16-Mavzu. Oila tarbiyasi.

Reja:

1. Oila tarbiyaviy maskan sifatida.
2. Oila tarbiyasining maqsad va vazifalari.

Tayanch tushunchalar: oila, jamiyat, shaxs.

Inson bolasi uchun oila asosiy go'sha, hayotga tayyor bo'lib chiqadigan qutlug' va mo'tabar dargoh. Uning xosiyatu fazilatlarini, odam jismonan va ruhan quvvatu tarbiya olishini oila bilan bog'lasak, turmush kechirishdagi hissasi g'oyat ulug' ekanini his etamiz. Bizda oila – jamiyatning bir bo'lagi, binobarin, u qancha mustahkam va har tomonlama barkamol bo'lar ekan, demak, jamiyat ham shuncha tez rivojlanadi. Inson bolasining ruhiyatida shunday bir xislat borki, u oilada olganlarini bir umr unutmaydi va har qachon o'shanga taqlid qilib yashaydi. Shuning uchun xalqda "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan naql bor. Shunday ekan, bolaga juda katta e'tibor kerak.

O'zbekistonimizda yigirma uch milliondan ko'p aholii yashaydi. Shundan ellik ikki foizi xotin-qizlardir. Shuningdek, yurtimizda uch yarim million oila mavjud. Har yili 234 ming yangi oila barpo bo'lib, yetti yuz o'n ming yangi avlod dunyoga kelmoqda. O'zbekiston Respublikasining Asosiy Qonunida davlatning oilaga munosabati aniq va lo'nda ifodasini topgan. Xususan, Asosiy Qonunning 63-moddasida "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega", degan qoida bor. Binobarin, oila to'g'risida g'amxo'rlik insonparvar huquqiy demokratik davlatning muhim xususiyatlaridandir. Yurtimizda faoliyat ko'rsatayotgan "Bolalar", "Mahalla", "Navro'z", "Ekosan", "Orol", "Sog'lom avlod uchun" kabi jamg'armalar turli-tuman xayriya tadbirlari vositasida oilalarning farovonlashishiga hissa qo'shib kelayotir.

1994 yilning birinchi oktyabridan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoniga binoan, mamlakatimizda kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalashning butunlay yangi shakli – ehtiyojmand oilalarga har oyda beriladigan moddiy yordam turi joriy etildi. O'zbekiston Respublikasi oila huquqining asosiy tamoyillari quyidagilar bilan qat'iy belgilab berilgan:

- oila jamiyat va davlat muhofazasida;
- barcha fuqarolar – jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida teng;
- ayol bilan erkak oilada teng huquqqa ega;
- faqat yakka nikohlilikni tan olish va uni mustahkamlash uchun yordam berish;
- ixtiyoriy va erkin nikoh;
- davlat nazorati asosida nikohdan erkin ajralish;
- davlat otalik, onalik va bolalikni muhofaza etadi va ularning manfaatlarini har taraflama himoya qiladi;
- bolalarni milliy istiqlol mafkurasi asosida tarbiyalash va boshqalardir.

Oilali bo'lib yashash, bola-chaqa qilish, o'zidan nasl, avlod qoldirish hayot qonuni, shariyatimizga ko'ra – sunnatdir. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom bu haqda shunday deganlar: "Ey yigitlar! Qaysi biringiz turmush qurishga qodir bo'lib, imkon topsangiz, tezda uylaning, chunki uylanish inson ko'zini poklaguvchi chiroq, ya'ni u nomahramlarga qarab gunohga botishdan saqlaydi va yomon, bemaza yo'lga kirib

ketishdan asraguvchi asosiy choradir. Kimki uylanishga qodir bo'lmasa, ro'za tutsin, chunki ro'za insonning shahvoniy nafsini ketkizur".

Bolalarda chiroyli xulq-atvor ko'nikmasini, malakalarini tarbiyalashning o'ziga xos ko'pgina usul va vositalari borki, ota-ona kundalik hayotda ularni yaxshi bilishi, bevosita har qaysisidan o'z o'rnida, me'yorida, maqsadga muvofiq foydalanishi g'oyat zarur. Bular jumlasiga: ibrat – namuna usuli, yaxshi xulq-atvorga o'rgatish, yaxshilikka odatlantirish, o'zni kelganda nasihat qilish, qat'iy tanbeh berish, bola bilan vaqtincha gaplashmaslik, ularga nisbatan munosabatni o'zgartirish, ishontirish, jamoatchilikning ta'siri, rag'batlantirish va qoralash kabi vositalar shunday uslublar hisoblanadi. Har bir ota-ona bola tarbiyasining ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishiga e'tibor berib, bu kabi nazariy hamda amaliy qonun-qoidalarni o'zlashtirib, unga amal qilsa, ayni muddao bo'ladi. Negaki, oilada bola tarbiyasi g'oyat nozik va murakkab masala bo'lib, bu ota-onadan katta odob bilimni, katta tarbiyachilik mahoratini talab qiladi. Maqsad aniqligi – tarbiyaning asosidir, to'g'rirog'i, u tarbiya ishlarini maqsadga muvofiq to'g'ri yo'naltirish imkonini beradi. Demak, oliy maqsad – yosh avlodni milliy qadriyatlarimiz, yaxshi urf-odatlarimiz va oilaviy an'analar ruhida tarbiyalash, jamiyat uchun olijanob fazilatli, bilimdon, madaniyatli, bir so'z bilan aytganda, komil insonni yetishtirishdir. Xo'sh, komil inson tarbiyasida biz nimalarga e'tibor berishimiz zarur?

1. Oilada bolalarni to'g'ri tarbiyalashning asosiy shartlaridan biri tarbiyadagi birlik.
2. Bolani aql (talabchanlik) bilan sevganda, uning qiziqishlariga diqqat-e'tibor berganda, mazkur yoshidagi talab va ehtiyojlarini bilganda, bu harakat ota-onaga ruhan va jisman barkamol insonni tarbiyalab yetishtirish imkonini beradi.
3. Ota-ona hamma bolalariga bir xilda munosabatda bo'lishi tarbiyaning muhim shartidir. Bola tarbiyasi g'oyat nozik, bu narsa vaqtni qo'ldan boy bermay, doimo, muntazam shug'ullanishni talab etadi. Bolaga munosabatda, birinchi navbatda, uning yoshini hisobga olish kerak. Bolaning o'sish bosqichini uning yoshiga nisbatan quyidagicha belgilash mumkin: uch yoshgacha, uchdan yetti yoshgacha, yettidan o'n yoshgacha, o'ndan o'n to'rtgacha, o'n to'rtidan o'n sakkiz yoshgacha.
4. Tarbiya ishi maktab bilan oila hamda jamoatchilik hamkorligida amalga oshiriladigan murakkab, mas'uliyatli va sharaflil vazifadir. Bu vazifaning to'g'ri bajarilishi ota-onalarni ham, maktabni ham, jamoatchilikni ham xushnud etadi, bundan keladigan tarbiya samarasi har tomonlama manfaatli bo'ladi, shuni nazarda tutib ota-ona farzandining o'qituvchisini ustoz bilib, u bilan tarbiyada bamaslahat ish tutishi, o'z navbatida, o'qituvchi ham o'quvchisining ota-onasini g'oyat samimiy va hurmat bilan qalbiga yaqin tutishi kerak, shunda aloqa mustahkam bo'ladi.

Ota-onalar qo'mitasi quyidagi vazifalarni bajaradilar:

1. Maktab ota-onalar qo'mitasi pedagogik kengashida qatnashib, maktabdagi muammolarni hal qilishda faol ishtirok etib, kerakli maslahatlarni beradi.
2. Maktab uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlarni hozirlashda mahalla, jamoatchilik va otaliq tashkilotlardan boshlab to respublika rahbarlarigacha iltimos bilan murojaat qilishga haqlidir.
3. Ota-onalar qo'mitasi maktabdagi ichki tartib-intizomni mustahkamlash maqsadida uni maktab ma'muriyati bilan hamkorlikda muhokama qilishi mumkin.

4. Har bir ota-onani o'z farzandining xatti-harakati uchun maktabda, mahalla va jamoatchilik oldida, otaliq tashkiloti oldida muhokama qilishga, mahalladagi barcha ota-onalarni pedagogik bilimlarga jalb qilishga haqlidir.

5. Ota-onalar qo'mitasi o'z uchastkasidagi ota-onani, o'qituvchini o'z faoliyatiga va o'z tarbiyasiga olish huquqiga egadir.

6. Ota-onalar orasidagi yoki ota-onalar bilan o'qituvchi orasidagi barcha nizolarni bartaraf etish va hal qilish huquqiga egadir.

7. Ota-onalar qo'mitasi mahalladagi o'quvchilarning va tarbiyachilarning salomatligi uchun qayg'urishi shart.

Maktab va maorifni rivojlantirish hamda zamonamizga yetuk yosh avlodni yetkazib berishda bunday ibratli tadbirlarni har bir maktabdagi ota-onalar qo'mitasi bilishi va shu tarzda ish olib borishi kerak. Maktab ota-onalar qo'mitasi mahalla oldida, ota-onalar va jamoatchilik oldida turli seminar va ma'ruzalar tashkil etishi kerak.

17-Mavzu. Odob-axloq tarbiyasi.

Reja:

1. Axloq va odob tushunchalariga izoh.
2. Axloqiy tarbiyaning vazifalari.
3. Axloqiy tarbiyaning mazmuni.
4. Sharq mutafakkirlari axloq-odob tarbiyasi haqida.

1. Axloq ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, muayyan jamiyatda yashovchi kishilar amal qilishi zarur bo'lgan ma'lum xatti-harakat qoidalari yig'indisidir. Axloq odamlarning bir-birlariga, jamiyatga, davlatga, xalq mulkiga, oilaga, ishlab chiqarish vositalariga, mehnat mahsulotlari va shu kabilarga munosabatini muayyan tartibga soladigan xatti-harakat qoidalari tizimida namoyon bo'ladi.

Odob – odamning jamoat, el-yurt orasida o'zini tutish, boshqalar bilan qay yo'sin muomala qilish, o'z turmushi, maishati va bo'sh vaqtini qanday tashkil etishi, xullas, shaxsning kundalik xulq-atvori, yurish-turishi, xatti-harakatlari qanday bo'lishi lozim va ma'qul ekanligi xususida bahs etadi. Aniqrog'i, axloq kishining ichki olami, e'tiqodi, fazilatlarini sifatida mavjud bo'lsa, odob shaxsning ko'zga tashlanadigan mulozamati, xulq-atvori, muomala-munosabatlari tarzida namoyon bo'ladi. Axloq kishidan har xil holatlarda qanday yo'l tutish kerakligini yaxshi o'ylab, maqsadga muvofiq harakat qilishni talab etsa, odob o'z qoidalarining odat tusiga kirishini, ya'ni har qanday vaziyatda ana shu odatni namoyon qilishini taqozo qiladi. Axloq ilmi yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi murakkab muammolar haqida bahs yuritib, insonning kamolotga erishish yo'lini yoritib boradi. Har bir inson bir olam bo'lgani kabi uning axloq-odob ham juda murakkab olam, desak yanglishmaymiz. Axloqli, odobli komil insonda odamiylikning eng yaxshi xislatlari: mehr-muhabbat, rahm-shafqat, adolatu diyonat, hayoyu iffat, vafoyu sadoqat, himmatu saxovat, imon-e'tiqod kabilar mujassam bo'ladi, Ayni holda shu xislatlarning aksi beburd, axloqsiz kimsalar fe'lida ko'rinadi.

Qadimgi faylasuflaru donishmandlar axloq-odobga juda katta baho berib, uni jamiyatning poydevori deganlar. Asrlar davomida axloq-odob mavzuida qanchadan-qancha kitoblar, hikmatnomalar, odobnomalar, pandnomalar va nasihatnomalar, ibratli hikmatu rivoyatlar yaratilgan. Xalq og'zaki ijodi xazinalarida axloq-odobga doir bebaho fikr

javohirlari borki, ularning hammasini hisoblab-hisobiga, ta'riflab-ta'rifiga yetib bo'lmaydi. Muqaddas Qur'oni Karimda va payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning hadislarida insoniy axloq-odobning barcha qirralari o'z ifodasini topgan.

2. Insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirish, salbiy illatlarga qarshi nafrat uyg'otish, ongli intizomni tarbiyalash, komil insonni voyaga yetkazish kabilar axloqiy tarbiyaning vazifalaridir.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan yana biri insonning jamiyatga bo'lgan munosabatini yuqori pog'onaga ko'tarishdir. Imon va insof, so'z va ish birligi, insonparvarlik – yangi ko'rilayotgan jamiyatning asosiy xususiyatlari bo'lib qoladi. Shunday ekan, jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashish mas'uliyatini har bir fuqaro teran his etishi va unga amal qilishi lozim. Yoshlarni tarbiyalashda sho'rocha axloq usullaridan voz kechib, sharqona va milliy axloq-odob normalari asosida ish yuritish bilan birga jamiyatga hurmat, mustaqillikni mustahkamlash, insonlarga insoniy munosabatda bo'lish kabi fazilatlarni singdirish taqozo etiladi. Bu vazifalarni amalga oshirish o'quvchilarning jamiyatga bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan biri – ongli intizom bo'lishidir. Ongli intizom kishining kundalik faoliyatida, xulq-atvorida, kishilar bilan aloqasida, umumiy dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Ongli, intizomli kishining madaniyati, muomalasi kundalik masalalarni hal qilish bilan hayotining mazmuni, yaxshilik va yomonlik, ma'naviy boylik haqidagi tasavvurlari bilan u yoki bu tarzda bog'langandir. Ongli intizom egasi bo'lgan kishi o'z axloqiy burchini to'g'ri angelaydi, o'z xatti-harakatlariga baho beradi, noto'g'ri xatti-harakatni qoralaydi. Intizomli kishi o'z xulq-atvoriga to'g'ri baho berish bilan birga biror xatti-harakat uchun shaxsiy mas'uliyatni his etadi.

Abdulla Avloniy "Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizni, ishlarimizni har birini o'z vaqtida tartibi ila qilmoqni aytilur. Agar yer yuzida intizom bo'lmasa edi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar" deb ta'kidlaydi. Demak, intizom ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladigan xislat, tartib-odob, ma'naviy quvvatdir. Intizom yaxshi xulqlarning manbaidir.

3. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ta'lim-tarbiyaning mazmuni va mohiyatida, usullari va shakllarida jiddiy "o'zgarishlar" ro'y berdi. Ta'lim-tarbiyada milliy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirish asosiy o'rinni egalladi. Tariximiz, madaniyatimiz, milliy urf-odatlariga e'tibor kuchaydi. Haqiqatan ham, bugungi kunda O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlash va kelajakda istiqbol istiqbolini rivojlantirish, avvalo komil insonlarga bog'liq. Komil inson O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashda o'z e'tiqodi, g'ayrat-shijoati, madaniyati, bilimi va ularni tatbiq etish mahorati bilan ajralib turadi. Komil insonni shakllantirishda maktabda, oilada, sog'lom ma'naviy muhit barqaror bo'lishiga erishish muhim ahamiyatga ega. Chunki sog'lom muhit natijasidagina axloqiy fazilatlar tarkib topadi.

Ota-onalar o'z farzandlarini komil insonlar qilib tarbiyalashi, ularda Vatanga muhabbat, mehnati va fidoyiligi bilan o'zgalarga foyda keltirish, sadoqat, samimiylik kabi xislatlarni kamol toptirishga xizmat qiladi. Farzandlarimizning bunday insonlar bo'lishida oilaning totuvligi, ota-onaning o'zaro mehr-muhabbati ham samarali ta'sir ko'rsatadi. Kishi o'z hayotida axloqiy kamolotga qanchalik ko'p intilsa, shunchalik o'z xato-kamchiliklarini anglab boradi.

4. Turon zaminimiz xalqlari axloqiy tarbiya sohasida boy an'analarga ega. Axloqqa oid dastlabki fikrlar "Avesto" kitobida, qadimgi bitiklarda va boshqa yozma

manbalarda o'z ifodasini topgan. Bulardan tashqari, o'zbek xalqi o'rtasida keng tarqalgan pandnomalar, o'gitlar va odobnomalarda, xalq pedagogikasida, falsafiy risolalarida, allomalar merosida axloqiy masalalarga keng o'rin berilgan.

Hadisi shariflardagi axloqqa oid ibratli, maslahatlar, hikoyatlar, asrlar davomida ajdodlarimiz hayotida tarkib topgan milliy urf-odatlar, an'analar Beruniy, Forobiy, Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Navoiy, Bobur singari buyuk allomalar, olimlar, yozuvchilarning axloq haqidagi ko'plab fikr-mulohazalari bugungi kunda ham oilaviy hayot uchun, har bir inson uchun qadr-qimmatini yo'qotmagan muhim tarbiyaviy ahamiyatga molikdir. Jumladan, Amir Temur axloqi husniya – yaxshi xulqlar egasi bo'lgan. U oqil va tadbirli sarkarda sifatida odamlarni ishga tayinlashda ham, vazifasidan ozod etishda ham shoshma-shosharlik va adolatsizlikka yo'l qo'ymagan, balki yetti o'lchab bir kesgan. Amir Temur singari jahon ma'naviyati saltanatida o'z o'rinlariga ega bo'lgan buyuk bobokalonlarimizning axloq, go'zal xulq haqidagi fikrlari bugungi kun talabi bilan yozilgandek tuyuladi. "O'g'illarim! Millatning ulug' martabasini, saodatini saqlamoq uchun sizlarga qoldirayotgan vasiyat va tuzuklarni yaxshi o'qing, aslo unutmang va tatbiq eting. Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir. Zaiflarni qo'riqlang, yo'qsillarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va ozodlik dasturingiz, rahbaringiz bo'lsin".

Ismoil Al-Buxoriy "Axloqning yaxshi bo'lishi, taomning pokizaligi, rostlik va omonatga xiyonat qilmaslik shart, dunyoviy ishlardan chetda qolgan bo'lsang ham zarari yo'qdir", - deb yozadi. O'rta Osiyo mutafakkirlarining axloq haqidagi fikrlari, o'gitlari shunday kuchga egaki, ular o'quvchilar qalbida insoniylik urug'larining unib chiqishiga, katta hayot yo'liga olib chiqishga yordam qiladi, ma'naviy kuch-quvvat beradi.

Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi ulug' mutafakkirlarning axloqiy qarashlari va qadriyatlardan mustaqil O'zbekiston istiqlolini mustahkamlashda, o'quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirishda, kundalik turmushimizda keng foydalanishimiz maqsadga muvofiqdir.

Abu Ali ibn Sinoning axloq haqidagi qarashlari uning shoh asarlari bo'lmish "Tib qonunlari", "Ash-shifo" va boshqa asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Ibn Sino ta'limotiga ko'ra, odamga do'st tutinishning uch xil yo'li bor: "Birinchi, har qanday qiyinchilik bo'lishiga qaramay, kishi o'z do'stini falokatdan qutqarishni, ikkinchi, g'oyaviy yaqinlik va dunyoqarashlar umumiy bo'lgan chinakam va doimiy do'stlikni va uchinchi esa kishining mansabi, puli yoki mavqeiga qarab o'zining shaxsiy manfaatini qondirish ko'zda tutilgan do'stlik bo'ladi", - deb ta'kidlaydi Ibn Sino.

Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilik" dostonida hokim bilan xalq o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalasiga e'tibor beradi. Uning fikricha, agar beklar tabiatan ezgu bo'lsalar, barcha fuqarosi boyiydi, olam guliston bo'ladi. Shuningdek, "Hamma narsaning qoidasi, tartibi, ta'limi bor, tartib, odob qoidalarini to'g'ri tutsa, kishining yuzi yorug' bo'ladi", - deb ta'kidlaydi.

18-Mavzu. Huquqiy tarbiya.

Reja:

1. Huquqiy tarbiya – davr talabi.
2. Huquqiy tarbiyani mazmun va mohiyati.

3. Huquqiy tarbiyani amalga oshirish vositalari.

Markaziy Osiyo xalqlari, shu jumladan o'zbek xalqi ko'p ming yillik boy huquq va huquqiy madaniyat tarixiga ega. O'zbekiston – mustaqil, demokratik, huquqiy davlat, O'zbekiston insonparvarlik qoidalariga asoslangan, millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodlaridan qat'i nazar fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlab boradigan davlatdir. Qonuniylik va huquq-tartibot tantana qilmasa shaxsning huquqlari va erkinliklarini amalga oshirib bo'lmaydi. Shu jihatdan XII chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n oltinchi sessiyasida qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi" huquqiy tarbiyada asosiy dastur bo'lib xizmat qiladi. Bunda voyaga yetmaganlarning javobgarligi to'g'risidagi moddalarni o'rganish osonlashtiriladi. Pedagoglarning mazkur bo'limdan foydalanish imkoniyatlarini vujudga keltiradi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqil bo'lishi munosabati bilan maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlari tinimsiz rivojlanib, takomillashib kelayotir. Mamlakatimizda juda katta ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ro'y berganligi, yangi jamiyat barpo etilganligi natijasida qonunchilik va huquq-tartibotni yanada mustahkamlash, fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilinishini kuchaytirish tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Respublikadagi sog'lom vaziyat, xalqning moddiy farovonligi va madaniy saviyasining o'sib borayotganligi mehnatkashlarning onglilik va intizomlilik darajasi yuksalganligi tufayli huquqbuzarlik hollari tobora kamayib bormoqda. Kishilar ongiga jamiyat manfaatlari yo'lida halol mehnat qilish, sofdil, haqgo'y bo'lish, adolatsizlikka, tekinxo'rlikka, ta'magirlikka qarshi murosasiz bo'lish, qonun me'yorlariga hurmat nazari bilan qarash kabi xislatlar ko'proq singib bormoqda.

O'quvchilar ongiga yuksak fuqarolik, ma'naviy barkamollik sifatlarini singdirishda tarbiyaning barcha omil va vositalaridan, pedagogik ishning barcha usullaridan oqilona, maqsadga muvofiq foydalanish, hech shubhasiz, o'zining samarali natijalarini beradi. Har bir pedagog ta'lim bilan tarbiya birligiga, ya'ni ta'lim berib tarbiyalash va tarbiyalab ta'lim berishga jiddiy e'tibor berishi lozim. O'quvchi va yoshlarga huquqiy tarbiya berishda, ularda yuksak fuqarolik his-tuyg'ularini, sifat va xislatlarini tarkib toptirishda ta'lim va tarbiya birligi muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabda o'qitiladigan har bir fanning o'ziga xos tarbiyaviy ahamiyati va imkoniyatlari bor. Ana shu imkoniyatlardan o'z o'rnida to'g'ri foydalanish o'qituvchining bilim, tajriba va mahoratiga, ijodiy ishlashi, izlanishiga bog'likdir. Ta'limiy va tarbiyaviy omil va vositalar ko'p. Shulardan biri davlat ramzlaridan darslarda va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'rinli foydalanishdir.

Hozirgi kunda maktab o'quv dasturlarida mavjud bo'lgan "Jamiyatshunoslik", "Tarix", "Davlat va huquq asoslari", "Geografiya" darslarida va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarda davlat ramzlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Davlat ramzidan pedagogik maqsadlarda foydalanish, ta'lim va tarbiya jarayonida ularning ahamiyatini o'quvchilarga tushuntirish, ularning xulq-atvoriga chuqur ta'sir etadi. Hozirgi vaqtda davlat ramzidan foydalangan holda o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish muhim masalalardan biri bo'lib turibdi. Hayotga qadam qo'yuvchi har bir o'smir o'z respublikasining Qomusini bilishi, unga amal qilishi kerak. O'quvchilarda O'zbekiston Respublikasi madhiyasi, gerbi va bayrog'iga nisbatan chuqur hurmat-ehtiromlar tuyg'ularini tarbiyalash ishlarimizning uzviy qismini tashkil etadi. Huquqiy tarbiyani mavaffaqiyatli hal etish uchun har bir maktab,

bilim yurti o'z o'quvchi va talabalariga davlat ramzlarining tub mohiyatini ochib ko'rsatishlari va ular haqidagi Nizomlarni puxta o'rganishlarini tashkil etishlari zarur. Davlat hokimiyatining ramzlari o'zining mohiyati jihatidan huquq bilan bog'liq bo'lib, muhim tarbiyaviy mazmunga ega.

O'zbekiston davlati gerbi, bayrog'i, madhiyasi mamlakatimizdagi barcha millat va elatlar birligi va qardoshligining ramzlari juda boy siyosiy-ma'naviy davlat tushunchalariga molikdir. Ularning mazmunlari bilan o'quvchilarni tanishtirish pedagogik jamoalarning muhim burchidir. O'quvchi yoshlar o'rtasida olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarida faqat Davlat ramzlaridagina foydalanib qolmay, balki o'quvchilar tashkilotlarining ramzlarini ham o'rganishga e'tibor berish kerak. Bunday mashg'ulotlar ko'pincha sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarda amalga oshiriladi. Davlat ramzlarini o'rganish pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilsa, u o'quvchilarning huquqiy va axloqiy his-tuyg'ulariga, vatanparvarlik qarashlariga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Bu borada o'quvchilar bilan olib boriladigan jamoa tarbiyaviy ishlarining imkoniyatlari beqiyosdir. Davlat gerbi, bayrog'i, madhiyasi hamda o'quvchilar tashkilotlari ramzlarining axloqiy, siyosiy, huquqiy mazmuni, haqida uyushtirilgan xilma-xil munozara va suhbatlar shubhasiz samarali natijalar beradi. O'quvchilar Davlat gerbi va bayrog'ining tasviri, Davlat madhiyasining matni bilan tanishadilar. Ularda davlat hokimiyati ramzlariga hurmat his-tuyg'usi qaror topadi. Umuman, davlat ramzlarini o'rganishda o'quvchilarning yosh xususiyatlari albatta hisobga olinishi, mavjud darslik, usuliy ko'rsatma va qo'llanmalariga, qoida va nizomlarga to'la amal qilinishi kerak. Davlat gerbi, bayrog'i va madhiyasi, O'zbekiston Respublikasi Qomusi hamda o'quvchilar tashkilotlarining ramzlari bilan olib boriladi.

Pedagogik ishlar samaradorligi huquqiy tarbiyaga bevosita bog'lik ekanligini unutmaslik kerak. Hukumat qarorlarida maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari yosh avlodni har tomonlama yetuk va ma'naviy barkamol qilib tarbiyalashga da'vat etilganlar. O'zbekiston fuqarosi o'z Vatanini sevishi, xalqiga cheksiz sadoqatli bo'lishi, O'zbekiston Respublikasining qonun va qoidalarini, ramzlarini yaxshi bilishi va ularga chuqur hurmat bilan munosabatda bo'lishi shart. O'quvchi va talabalarda ana shu his-tuyg'ularni tarbiyalash o'qituvchining muqaddas vazifasidir. Shaxsning voyaga yetishi g'oyat murakkab davr hisoblanadi. Bu jarayon qiyinchilik bilan kechadi. Ko'nikib qolgan ayrim odatlardan voz kechishga to'g'ri keladi.

Oiladagi va maktabdagi nazoratning bo'shligi natijasida huquqiy tarbiya ham birmuncha susayadi. Shu davrda o'smirning yangicha hayot sharoitlariga ko'nikishiga ko'z-quloq bo'lib turilmasa, huquqiy tarbiyadan chetga chiqish xavfi kelib chiqadi. Huquqiy tarbiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi, bolada mas'uliyat tuyg'usining yetarlicha rivojlanmaganligida, oilaga va jamiyatga nisbatan o'z burchini bilmaslik yoki tan olmaslik kabi urinishlarida ko'rinadi. Axloqi buzilgan o'quvchilar bilan dastlabki ishlar, avvalo xalq ta'limi bo'limlari, jamoalari tomonidan olib boriladi. Bunda o'zlari otalikka olgan notinch oilalarga imkoniyatlari darajasida yordam berish ko'zda tutiladi.

Umumiy majburiy ta'limga jalb qilish, kuni uzaytirilgan guruhlariga joylashtirish, otaliqqa olishga tayinlash, ota-onalarning huquq va burchlari to'g'risida suhbatlar o'tkazish, notinch oilalarni yig'ilishlarda muhokama qilish, ota-onalar burchining qanday bajarilayotganligi haqidagi ma'lumotlarni o'rtoqlik sudlariga jo'natish kabi choralar jinoyatni oldini olish tadbirlariga kiradi. Voyaga yetmaganlar o'rtasida huquq tarbiyasini olib borishda ommaviy axborotni barcha vositalaridan (matbuot, radio, televidenie)

foydalanmoq zarurdir. Hozirgi davrda bolalar va o'smirlar o'rtasida olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning yangi shakllari qo'llanila boshlandi.

Yoshlar o'rtasida huquqiy tarbiya ishlarini tashkil etish va sodir etiladigan huquqbuzarlikni oldini olish borasidagi pedagogik faoliyatni yanada kuchaytirish uchun bizningcha quyidagilarni amalga oshirish kerak:

1. Umumiy ta'lim maktablarida huquqiy bilimlarni targ'ib qiladigan xonalar tashkil etishga alohida ahamiyat berish;
2. Barcha maktablarning sud, prokuratura, advokatura, birinchi navbatda esa voyaga yetmaganlar inspeksiyasi va voyaga yetmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalar bilan aloqalarini mustahkamlash;
3. Doimiy ravishda yaxshi tajribalarni o'rganish, umumlashtirish va ularni hayotga keng tatbiq qilish.

To'plangan ilmiy bilimlardan, pedagogik tajribalardan oqilona foydalanish, o'smirlarga davlatimiz qonunlari va qoidalariga muntazam rioya qilish ko'nikmalarini singdirish huquqiy tarbiyaning samarali amalga oshirish garovidir.

19-Mavzu. Iqtisod va mehnat tarbiyasi.

Reja:

1. Sharq mutafakkirlari iqtisodiy tarbiya haqida.
2. Iqtisodiy tarbiyani amalga oshirish.
3. Mehnat tarbiyasining mazmuni, shakl va usullari.
4. Ta'limiy, tarbiyaviy faoliyat jarayonida mehnat tarbiyasi.

Bolalarga maktab va oila sharoitida iqtisodiy tarbiya berish muammosi ko'pdan buyon pedagogikaning asosiy muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Bozor iqtisodiga o'tilayotgan bir paytda yoshlarda iqtisodiy tafakkurni tarbiyalash ayniqsa muhimdir. Zero hukumatimiz bu to'g'rida g'amxo'rlik ko'rsatmoqda, pedagoglarimiz tadqiqotlar olib borishmoqda. Avvalo, iqtisodiy tarbiya haqida mukammal tushunchaga ega bo'lmoq darkor.

Iqtisodiy tarbiya o'quvchilarda tejamkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob va ayni shu kabilar haqida fikrlay olish kabi qobiliyatni kamol toptirishdir. Iqtisodiy tarbiya mazmuni sharq mutafakkirlari tomonidan muntazam boyitib kelindi. Chunonchi, Muhammad Ibn Muso Al-Xorazmiy matematika fani inson hayotida asosiy o'rin tutishini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, kishi hisob ilmini bilish va o'z ishiga pishiq bo'lishi kerak. Shunda u o'z mehnatining natijalarini o'lchovlar orqali aniqlay olishi mumkin.

Abu Nasr Al-Forobiy insonga yashash uchun juda ko'p narsalar kerakligini va bularni vujudga keltirish yo'lida boshqa shaxslarga murojaat qilish zarurligini e'tirof etadi. Bu o'rinda olim iqtisodiy aloqa zaruriyatini ko'rsatib o'tgan edi. Darhaqiqat, iqtisodiy aloqa o'rnatish uchun odamlar, davlatlar, jamiyatlar integratsiya yo'lida harakat qiladilar. Hozirgi paytda bu fikr nechog'lik to'g'ri ekanligini Ovro'pa amaliyoti misolida ko'rib turibmiz. Iqtisodiy integratsiya davlatlarga faqat boylik keltiryapti. Al-Forobiy "Baxt-saodatga erishuv haqida" asarida shunday yozadi: "Inson o'z mablag'ini to'g'ri sarflashni bilish

kerak. Pul sarflashda qizg'anchiqlik qilish xasislikka olib keladi. Pullarni rejasiz ishlatish esa insonni beboshlikka yetaklaydi". Ko'rinib turibdiki, o'tmish mutafakkirlari maktab va oila sharoitlarida bolalarning iqtisodiy tafakkurini kengaytirish, ularni tejamkorlikka, ishbilarmonlikka, iqtisodiy hisob-kitobga o'rgatishni hayotiy tajriba asosida amalga oshirish lozimligiga e'tibor qaratganlar.

Bolaga iqtisodiy tarbiya berish oiladan boshlanadi. Bola maktabga borgach bu borada puxta bilimlar o'z boshlaydi. Abu Ali Ibn Sino o'z asarlarida shu xususda alohida to'xtaladi. "Oila a'zolari – deb yozadi u, – kunlik oziq-ovqatlar uchun yetarli mahsulotlarni oldindan tejamkorlik bilan sarf qiladi. Har bir kishi bug'doy, guruch, mevalarni saqlash yo'llarini bilishi kerak. Ehtiyojga yaroqli narsalarga tejamkorlik bilan munosabatda bo'lish lozim. Ota-ona uvol qilish gunohligini farzandiga yoshligidan nasihat yuli bilan o'rgatadi".

Ibn Sino bolalarni hayotga tayyorlash uchun ularga hunar o'rgatish kerak deb ko'rsatadi: "Inson hunarni puxta o'rganishi shart. Chunki hunar unga kelajakda ro'zg'or tebratishi uchun asqotadi. Oilada iqtisodiy tarbiya zamirida bolada mehnatsevarlikni shakllantirish yotadi. Bu shunday olib borilishi kerakki, bola o'z mehnatining natijalarini ko'ra bilsin. Shundagina bola o'z imkoniyatidan to'g'ri yoki noto'g'ri foydalanayotganini anglaydi. Hunar egallash yoshlarni mustaqillikka o'rgatadi. Bu jarayonda bola hisob-kitob qilishni ham o'rganadi, ishbilarmonlik va tashabbuskorlik xususiyatlariga ega bo'ladi". Ota-onalar hovli va xonadonlarni tartibga solish, ovqat pishirish, kir yuvish va kiyim-kechakni yamash, ro'zg'or asboblari va uydagi jihozlarni ta'mirlash sohasida bolalar mehnatini tashkil etadilar. Bunda ota-ona yumushlarni bolalarga ularning jismoniy, aqliy, ruhiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda topshirishlari kerak. Ota-ona ishni topshirish bilan cheklanmay, bola uni qanday bajarayotganini nazorat qilishi, lozim bo'lsa, maslahat, ko'mak berishi, bolani ruhlantirib turishi maqsadga muvofiqdir.

Tarbiyaning samaradorligini oshirish ko'p jihatdan oila, maktab, jamoatchilik va mehnat jamoalarining bahamjihat kuch-g'ayrat sarflashlariga va o'quvchilarga nisbatan qo'yiladigan talablari bir xil bo'lishiga bog'liq. Bugun maktab partalarida o'tirgan yoshlar shu asr oxiri va kelgusi asr boshlaridagi ulug'vor vazifalarni hal qiladilar. Bas, shunday ekan, yoshlarda shaxsiy va ijtimoiy turmush masalalarini, shuningdek, Vatan mudofaasi, xalqaro munosabatlar va tabiat injiqlari bilan bog'liq ravishda tug'iladigan muammolarni to'g'ri hal etishga yaroqli bo'lgan qobiliyatni, jumladan, tejash va tejamli bo'lish qobiliyatini hozirdan boshlab astoydil shakllantirish va o'stirish g'oyat katta ahamiyatga egadir.

O'zbekiston davlatining moddiy va ma'naviy o'sish borasidagi iqtisodiy qonuniyati bilan o'quvchilar tabiiy fanlar mazmunida tanishadilar. Jamiyatshunoslik darslarida bolalar xalq farovonligini yuqori darajaga ko'tarish uchun qanday iqtisodiy vazifalar bajarilishi lozimligini o'rganadilar. Kimyo, biologiya darslarida o'qituvchilar yoshlarga mineral o'g'itning iqtisodiy ahamiyatini yaqqol misollar bilan ko'rsatishadi. Yangi texnologiya nima va u sanoatga qanday joriy qilinadi? Fan kashfiyotlari qay darajada iqtisodiy foyda keltirishi mumkin? Shunday savollarga bolalar o'qituvchilar yordamida dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda javob topadilar. Iqtisodiy tarbiyaning qator vazifalari mehnat darslarida amalga oshiriladi. Bu darslar nechog'lik qiziqarli va foydali tashkil etilsa, o'quvchilar shunchalik iqtisodiy bilim va malaka oladilar. Avvalo, bu darslarning mazmuni to'g'ri belgilanib olinishi zarur. Yana bir muhim qoidani nazarda tutish kerak. Mehnat darslari bolalar uchun iqtisodiy bilimlar bilan tevarak-atrofdagi hayotni o'ziga xos tarzda

bog'lovchi omil bo'lishi lozim. Masalan, o'quvchilar duradgorchilik mashg'ulotida kerakli asboblarni yordamida aniq reja belgilab yog'ochlarni arralaydilar va hisobli o'lchamlar asosida buyum yasaydilar.

O'quvchilarga iqtisodiy tarbiya berish maqsadida biz keng va to'g'ri yo'naltirilgan vazifalarni o'z oldimizga qo'yishimiz zarur. Iqtisodiy tarbiya borasida iqtisodiy geografiya darslarining ikki yo'nalishi alohida ahamiyat kasb etadi. Birinchi yo'nalish, darsda amalga oshiriladi. Ikkinchi yo'nalish o'quvchilarning darslikdagi iqtisodiy tarbiyaga qaratilgan topshiriqlar va vazifalarni bajarishlaridir. Darsdan tashqari mashg'ulotlarda iqtisodiy tarbiya berish keng imkoniyatlarga ega.

Mehnat inson hayoti, uning farovon turmush kechirishi uchun hamisha asos bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Mehnat – farovon va baxtli hayot kechirishning eng asosiy sharti bo'lganligi sababli hamma fuqarolar uchun majburiydir. Mehnat odamlarning biror maqsad uchun sarflagan vaqti, aqliy va jismoniy kuchi yoki zarur faoliyatidir. Mehnatsiz yashash mumkin emas. Mehnat, asosan, ikki turli bo'ladi: aqliy mehnat va jismoniy mehnat. Insoniyat qo'llari yordamida jismoniy kuch sarflab amalga oshiriladigan ishlar jismoniy mehnatni tashkil qiladi. Jismoniy mehnatni aqliy mehnatdan ajralgan holda tushunish mumkin emas. Jismoniy mehnat aql yordamidagina mazmunli, yaxshi sifatli va mahsuldor bo'ladi: aqlli odam ketmon chopsa ham, traktor haydasa yoki zavod-fabrikada biror jismoniy vazifani amalga oshirsa, uning ishi yaxshi natija beradi. Aql aralashmagan ishning mahsuli bo'lmaydi.

Aqliy mehnat egalari – o'qituvchilar, shifokorlar, olimlar, shoir-yozuvchilar, noshirlar va boshqalar bo'lib, ular ma'naviyat egalari. Agar jismoniy mehnat egalari jamiyatni iqtisodiy tomondan ta'min etishsa, aqliy mehnat egalari insoniyatning ma'naviy yuksalishiga xizmat qiladilar. Har bir bola oilaning teng huquqli a'zosi.

Ota-onalar o'z farzandlarini mehnatsevar va tejamkor qilib tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilishlari kerak:

1. Bola o'z ota-onasining qayerda ishlashini va nima ishlab chiqarishini, ishlab chiqarishning butun jamiyat uchun qanday ahamiyati borligini bilish kerak.
2. Bolani oila byudjeti bilan mumkin qadar ertaroq tanishtirish lozim.
3. Agar oilaning moddiy sharoiti juda yaxshi bo'lsa, bolani o'z tengdoshlari oldida bunday yaxshi sharoit bilan g'ururlanish va maqtanishga odatlantirmaslik kerak.
4. Ota-onalar bolalarining halol, rostgo'y va sofdillikka odatlanishlarini diqqat bilan kuzatib borishlari kerak.
5. Oilada tejamkorlik va ehtiyotkorlik tarbiyasini to'g'ri tashkil etib, eskirib qolgan narsalarni yaxshilab ta'mir qilib, yangisini sotib olish vaqtini cho'zish va shu yo'l bilan ota-onalar yoki oilaning boshqa a'zolari topgan pulning ma'lum qismini tejab qolish mumkin bo'ladi.
6. Bola faqat o'z xonadonidagi buyumlarnigina ehtiyot qilib qolmay, balki boshqa kishilarning buyumlarini va ayniqsa, ko'pchilik foydalanadigan buyumlarni ham ehtiyot qiladigan bo'lishi lozim.
7. Tejab-tergab ish ko'rish odatlarini bolada mumkin qadar ertaroq tarbiyalamoq kerak. Odat mashq qilish bilan hosil bo'ladi. Shu yo'l bilan bolada buyumlarni tejab-tergab tutish istagini doimo rag'batlantirib turish kerak.
8. Pulni tejab-tergab sarflash, ayniqsa, muhimdir.

O'quvchilarni mehnat tarbiyasi dastlab oilada, maktabda o'quv-tarbiya ishining butun tizimida, bolalarning ommaviy tashkilotlari faoliyatida, ishlab chiqarish jamoalari mehnatida ishtirok etishlari orqali amalga oshiriladi. Bolalar yoshlik chog'laridan boshlab, tevarak-atroflaridagi kishilarning turli-tuman ishlariga qiziqadilar, kattalarga dastyorchilik qiladilar. Bu ishni har tomonlama rag'batlantirib, qo'llab-quvvatlab turish foydalidir. Maktabda mehnat tarbiyasining yaxshi borishi maktabgacha tarbiya yoshidan boshlab kichik toylarga mehnat tarbiyasi berib borishga bog'liqdir. Bolalar qo'llaridan kelgancha oiladagi ro'zg'or yumushlarida ota-onalariga yordam berib, dastyorchilik qiladilar. Chunonchi, hovli-joylarni supurib, saranjom-sarishta qilish, tomorqadagi ekin-tikin, mol-hollarga qarash, mehmon kutish, bozor-o'char qilish, o'zidan kichik ukalariga qarash kabi ishlarda ko'maklashadilar. Bolalarga kattalarning mehnati, kasb-hunarlarini to'g'risida so'zlab berish, ularning mehnatini hurmat qilish lozimligini tushuntirib berish ham zarur.

20-Mavzu. Ekologik tarbiya

Reja:

1. Ekologik bilim, ekologik ta'lim va tarbiya.
2. Ekologik tarbiyaning-davr talabi.
3. Sharq mutafakkirlarining ekologik tarbiya xaqidagi fikrlari.

Ekologik bilim – bu tirik tabiatning tuzilishi, rivojlanishi, o'zgarishi, yer yuzidagi tirik jonzoatlarning holati, ularning bir-birlari bilan va atrof-muhit o'rtasida bo'lib turadigan munosabatlarni, tabiiy boyliklarning son va sifatini, hajmini, xillarini hamda ularni saqlash va tejamkorlik bilan foydalanish yo'llarini o'zlashtirishdan iboratdir.

Ekologik ta'lim va tarbiyaning tub ma'nosi – tabiat va jamiyat o'rtasidagi doimiy birlik va ularni bir-birlariga bog'lovchi tabiiy hamda ijtimoiy qonunlarni o'rganish, hayotga tatbiq qilishdan iboratdir.

Ekologik ta'lim va tarbiya – bu insonni tabiatga qadam qo'ygan vaqtdan boshlab, butun hayoti davomida tabiatdan ongli ravishda foydalanishga, psixologik, axloq-odob yuzasidan xalqimizning tabiatga hurmat va e'tibor bilan qaraydigan urf-odatlarini, udumlarini tarbiyalash, tabiiy boyliklarni ko'paytirish, bog'-rog'lar, gulzorlar tashkil qilishga undashdan, uning qalbida yaxshi xislatlar uyg'otishdan iboratdir. Insonni urab turgan tabiiy muhit va uning boyliklarini biladigan, undan tejamkorlik bilan foydalanadigan, saqlaydigan, tabiat boyligiga, go'zalligiga go'zallik qo'shadigan, ijtimoiy va tabiiy qonunlarni biladigan bilimdon shaxsni yetishtirish – bu ekologik tarbiya maqsadi. Tabiatga nisbatan hurmat va e'tibor bilan qaraydigan insonlar, uning har bir qarich yerida bo'layotgan ijobiy va salbiy o'zgarishlarni sezadi, kuzatadi, tabiatga yordamga boradi, ya'ni yiqilgan butani tiklaydi, kasal hayvonni tuzatadi, davolaydi, iflos suvni tozalashga harakat qiladi, yong'inni o'chiradi va hokazo.

Xozirgi kunda jamiyat ichidagi, jamiyat bilan tabiat o'rtasidagi munosabatlar keskinlashib borayotgan bir davrda, xo'jalikning turli sohalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, atrof-muhit muhofazasi va tabiiy boyliklardan tejamkorlik bilan foydalanishga oid

chuqur bilimli, ekologik ma'lumotli yoshlarni tarbiyalash vaqti keldi. Keyingi yillarda esa ularga nisbatan shafqatsizlarcha munosabatda bo'lindi. Tabiiy daryolarni bo'g'ib, yo'lini to'sib, sun'iy dengizlar yaratish, cho'llarni o'zlashtirish bilan shug'ullanildi. Bu "yutuqlar" tufayli tabiat qonunlari hamda uning murakkab va nozik muvozanati buzildi.

O'zbek xalqi qadriyatlari orasida tabiatni saqlash, qadriga yetish, chiroyiga chiroy, ko'rkiga ko'rk qo'shish odatlari bor. Inson tabiatdagi har bir giyoh, o't-alaf, dov-daraxt, parranda-darrandalarni hamda nimaiki kerakli bor narsani zarur deb biladi. Otabobolarimiz zilol suvni, buloqlarni, so'lim daraxtzorlarni, qoya-g'orlarni, xosiyatli o'to'lanlarni, gul-giyohlarni muqaddas bilib asrashga, niyati nopok kishilardan saqlashga, toptamaslikka, oyoq osti qilmaslikka alohida e'tibor berib kelganlar.

Xalq nopok kishilar haqida shunday iboralar qo'llagan: "Daraxt ko'r qilur", "Moling sutdan qolsin", "Parranda ursin" (qarg'ish), "Daraxtga ko'z olaytirma", "Suvga tupurma, iflos bo'ladi", "Yerni toptamasa, u dunyoliging qolmaydi" kabi naqlar ham bekorga aytilmagan.

Sharq allomalarining tabiat va ekologiya haqidagi fikrlari buyuk alloma *Muhammad al-Xorazmiy* (782-847) risolalaridan birida bunday deb yozadi: "Bilingki, dunyoning ko'zlari yoshlansa, uning boshiga g'am, kulfat tushgan bo'ladi. Odamlar, daryodan mehringizni darig' tutmanglar". Dunyoning yoshli ko'zlari deganda Muhammad al-Xorazmiy nimalarni ko'zda tutgan ekan? Ehtimol, u daryo suvining ortiqcha isrof bo'lishini nazarda tutgandir? U eng avvalo daryo bilan odamlarning bir-birini tushunishlari va til topishishlari, o'zaro mehr-muhabbatli bo'lishlarini nazarda tutgan.

Abu Nasr Forobiy (870-950) o'zining "Kitob fi ixso al-ulum va at-ta'rif" asarida zamonasidagi ilmlarni har tomonlama o'rganib, ularni ma'lum tizimga solib, turkumlarga ajratdi, har bir ilm tarmog'iga ta'rif berishga harakat qildi, tabiatshunoslik ilmiga katta e'tibor berdi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) asarlarida o'simlik va hayvonlarning biologik xususiyatlari, ularning tarqalishi va xo'jalikdagi ahamiyati haqida ma'lumotlar topish mumkin. Beruniyning ilmiy qarashlari, asosan "Saydana", "Mineralogiya", "Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar" kabi asarlarida uchraydi. Olim "Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar" asarida Eronning turli tropik o'simliklari va hayvonlarining tashki muhit bilan aloqasi, ularning xulq-atvori yil fasllarining almashinuvi bilan bog'lik ravishda o'zgarishini misollar bilan tushuntirgan. Beruniy "Saydana" degan asarida 1116 turdagi dori-darmonlarni tavsiflagan. Ularning 750 tasi turli o'simliklardan, 101 tasi hayvonlardan, 107 tasi esa minerallardan olinadi. Har bir o'simlik, hayvon va minerallarning olinadi. Har bir o'simlik, hayvon va minerallarning xossalari, tarqalishi va boshqa xususiyatlari keltirilgan. Beruniyning "Qadimgi avlodlardan qolgan yodgorliklar" va "Hindiston" degan asarlarida o'simlik va hayvonlarning tuzilishi hamda ularning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasi haqida ham qiziqarli ma'lumotlar keltiriladi.

Abu Ali ibn Sino (980-1037) jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shgan olimlardan biridir. Yirik qomusiy olim sifatida u o'z davri ilm-fanining deyarli barcha sohalari bilan shug'ullangan. Turli yozma manbalarda uning 450 dan ortiq asar yozganligi eslatiladi. Bizgacha esa uning 240 ta asari yetib kelgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) faqat shoirgina bo'lmay, balki podshoh, sarkarda, tarixchi, mashshoq, ovchi va bog'bon, sayyoh va tabiatshunos ham bo'lgan. Boburning eng yirik asari "Boburnoma"dir. Unda shoirning ko'rgan-kechirganlari, borgan

joylarining tabiati, boyligi, odamlari, urf-odatlarini, hayvonoti, o'simliklari va boshqalar tasvirlangan. Har bir kasb egasi bu kitobdan o'ziga keragicha ma'lumot topadi. Asar muhim atamalar va toponimik manbalarga boy. Unda yer, suv, havo, turli tabiiy hodisalarga tegishli xalq so'zlari ko'plab topiladi. "Boburnoma"ni o'qigan va o'rgangan har bir kishi uni tabiat va geografiyani yaxshi bilgan o'lkashunos olim yozgan degan xulosaga keladi.

Bobur o'lkani bilgan kishilarni hurmat qilgan, ularning qadriga yetgan va ular bilan hamisha maslahatlashgan. "Biron safarga chiqishdan oldin yer, suv bilur kishilarni chorlab, atrof va tomonlar surishtirilar edi", deb yozadi muallif.

Nafosat tarbiyasi.

Reja:

1. Nafosat tarbiyasi xaqida tushuncha.
2. Nafosat tarbiyasining mazmun va moxiyati.
3. Nafosat tarbiyasini amalgam oshirish imkoniyatlari.

Tayanch tushunchalar: nafosat, did, farosat, go'zallik.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya) bu o'quvchilarni voqelikdagi, san'atdagi, tabiatdagi, kishilarning ijtimoiy va mehnat munosabatlaridagi, turmushdagi go'zallikni idrok qilish hamda to'g'ri tushunishga o'rgatish, ularning badiiy didini o'stirish, ularda go'zallikka muhabbat uyg'otish va hayotiga go'zallik olib kirish qobiliyatlarini tarbiyalashdir. Nozik didli bo'lish, go'zallikni fahmlay va qadrlay olish, badiiy madaniyatni tushunish, xullas, o'z hayotini go'zallik qonunlari asosida ko'ra olish komil insonning eng zaruriy fazilatidir.

Nafosat tarbiyasi, eng avvalo, har bir kishida badiiy hissiyot tuyg'ularini, badiiy didni tarbiyalashdir. Bundan yuksak nafosatlilik aql-zakovatdan holi bo'ladi, degan ma'noni tushunmaslik kerak. Shaxsning barkamol inson bo'lib shakllanishida bu ikki tomon bir-birini to'ldiradi. Nafosat tarbiyasi bugungi kunda shuning uchun ham muhimki, did-farosatlilik mehnatda, ishlab chiqarishda, kundalik amaliy faoliyatda – har bir inson uchun hayotiy ehtiyojga aylanib qolgan. Donolardan biri go'zallik axloq-odobning tug'ishgan singlisidir, degan edi. Darhaqiqat, bu juda to'g'ri ta'rif. Odatda odob va nafosat tarbiyasi natijasi axloq-odobda, chiroyli xatti-harakat, go'zal munosabatda va hayotga, kelajakka, insonlarga, tabiatga muhabbatda ko'rinadi.

Xalqimiz: "Kamtarlik ham xusn", deydi. Mana shu birgina iborada chuqur ma'no bor. Nafosat tarbiyasi tufayli yoshlarda kamtarlik xislati tarkib topadi. Bu xislat kishilarning eng go'zal, eng chiroyli belgisidir. "Kishining chiroyi yuzida", deydi xalqimiz. Bir go'zal tabassum kishilarga misoli quyosh bo'lib, qalblarga iliq nur taratadi. Kishi biror asarni o'qib, chehrasi yorishib ketadi. Yoki yoqimli biror kuy, ashula tinglasa, boshi mayin tebranadi, biror go'zal rasm, manzarali tasvirga boqib undan ko'z uzolmay qoladi, qalbi quvonchlarga to'ladi.

Estetik, ya'ni go'zallik tarbiyasini singdirishning ahamiyati katta. Bunday tarbiya, avvalo, yoshlarni turmushdagi go'zallik va xunuklikni tushunish, his etish orqali ma'lum bir kayfiyatni shakllantiradi, ularda go'zallikdan zavqlanish, xunuk qiliq, xatti-harakatlardan nafratlana olish qobiliyatini paydo qiladi, kishilarni ma'naviy fazilatli bo'lishga yetaklaydi. Xullas, estetik did, estetik qobiliyat, hissiyot madaniyati birdaniga paydo bo'lmaydi, tabiatdan tayyor holda berilmaydi. Har qanday insoniy qobiliyat qatorida go'zallik tuyg'usi

ham tarbiyalash, rivojlantirish, takomillashtirishga muhtojdir. Bularning hammasida inson go'zalligi namoyon bo'ladi.

Xalqimiz "Yaxshi husningni yomon xulqing buzadi", deb bekorga aytmagan. Tarbiyashunos alloma Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yohud axloq" asarida insonlarga, ayniqsa, xotin-qizlarga yarashqli "nazofat" fazilatiga alohida urg'u berib, shunday degan: "Nazofat" deb a'zolarimizni, kiyimlarimizni, asboblarimizni pok va toza tutmoqni aytilur. Poklik zehn va idrokni keng va o'tkir qilur. Xalq orasida e'tibor va shuhratga sabab bo'lur. Poklik ila har xil kasallardan qutulib, jonimizning qadrini bilgan bo'lurmiz. Pok bo'lmak salomatligimiz, saodatimiz uchun eng kerakli narsadir. Yirtiq, eski kiyimlar kiymoq ayb emas, yangi kiyimlarni kir qilib, yog'ini chiqarib yurmoq zo'r ayb va gunohdir.

Nafosat tarbiyasiga doir bilim va malakalar asosan dars jarayonida – o'qish, musiqa, ona tili, tabiat, tasviriy san'at, tarix, geografiya va jismoniy tarbiya kabi darslarda beriladi. O'qish darslarida nafosat tarbiyasi ifodali o'qish, texnika vositalaridan foydalanish, did bilan chizilgan rasmlar va sahna o'yinlari orqali o'quvchi ongiga singdirilib boriladi. Shuningdek, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qish, she'rlarni yodlash, jumladan, ertak, rivoyat, hikoyatlarni o'rganish orqali bola so'z qudratidan zavqlanadi, hayajonlanadi, ta'sirlanadi. O'zini sirli voqealar ichida yurgandek his etadi, butun vujudi quloqqa aylanadi, turli kechinma, kayfiyat, his-tuyg'u qalbini qamrab oladi. So'z qudrati uni sehrlab, butunlay o'ziga jalb etadi, ergashtiradi.

Nafosat tarbiyasi vositalaridan eng muhimi san'atdir. San'atning barcha tur va janrlari o'ziga xos ta'sir kuchiga ega. Yosh o'sa borgan sayin bolada san'atning u yoki bu turiga qiziqish o'zgarib turadi. San'atning eng ta'sirchan turlaridan biri musiqadir. Bola hali yozish, o'qish, chizishni bilmagan paytda ham musiqaning sehrlil to'lqinini qabul qilishi, ulardan oziqlanishi mumkin. Musiqaning ilk ta'siri ona allasi bilan bog'liq. Ona allasi mayin, jozibali, shirador, ta'sirchan bo'lgani uchun ham bola undan orom olib uyquga ketadi. Musiqa bolaning eshitish qobiliyatini yaxshilaydi, uning ruhiyatiga yumshoqlik, fe'l-atvoriga muloyimlik bag'ishlaydi. Haqiqiy musiqa asarlari ta'sirida ulg'aygan bola o'rtoqlari orasida ajralib turadi.

San'atning ikkinchi bir turi – tasviriy san'at ham nafosat tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Rasm chizishga bo'lgan qiziqish aksariyat bolalarda yoshlikdanoq boshlanadi. Rasm chizishga bo'lgan havas bolalarda ijodkorlik qobiliyatini tarbiyalaydi, xotirasini shakllantiradi, xayolning o'sishiga yordam beradi. Go'zallik va xunuklikka bo'lgan o'z munosabatini bola o'zi chizgan rasmlari orqali ifodalashga harakat qiladi. Bola o'zi yaxshi ko'radigan kishisini yoki biror narsani chiroyliroq va nafisroq chizishga harakat qilsa, yomon ko'rganini masxaralash shaklida chizishga intiladi. Biz bola hayotidagi bu jarayonni puxta bilib olib, unga yordam berishimiz lozim.

21 Mavzu: JISMONIY TA'RBIYA

Darsda xal etiladigan masalalar.

Inson uchun jismoniy tarbiyaning muximligi.

Jismoniy tarbiyaning maqsad va vazifalari.

Jismoniy tarbiya vositalari.

Badan tarbiyasida xarakterli o`yinlarning ahamiyati.
Sharq va g`arb allomarining jismoniy tarbiya xaqidagi fikrlari

Tayanch tushunchalar.

Jismoniy tarbiya.

Sport.

Badan tarbiya.

Barkamol avlodni jismoniy barkamolsiz tasavvur qilib bo`lmaydi, bu tarbiyaning bosh maqsadi jismonan chinikkan, mard va sabotli, qat'iyatli va vatanparvarlarni kamol toptirishdir.

Prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan 2000-yilni "Sog`lom avlod" yili deb e`lon qilinishi bu tarbiyaga e'tiborni yanada kuchaytirdi.

Prezidentimiz: "Farzandlari sog`lom yurt qudratli bo`ladi, qudratli yurtning farzandlari sog`lom bo`ladi", deb ta'kidlaydi. Yurtboshimiz fikrini davom ettirar ekan, eng avvalo xar bir odam o`z sog`ligi xaqida qayg`urishi, xar bir oila o`zidan sog`lom nasl, sog`lom zurriyot qoldirishni o`ylashi zarur. Agar farzand sog`lom, oqil, iymon-e'tiqodli bo`lsa, ota-onasiga faqat raxmat keltiradi. El-yurt nazaridan xech kachon chetda qolmaydi deb o`qtiradi. Jismoniy barkamollik tarbiya tizimida muxim o`rinni egallaydi va boshqa tarbiyalar bilan birga amalga oshiriladi. Jismoniy tarbiya o`z oldiga kator vazifalarini quyadi. Jumladan, organizmni chiniqtirish, sog`likni mustaxkamlash va rivojlantirish, bolalarda yangi jismoniy xarakter turlarini xosil qilish va qurollantirish, bolaning yoshiga, jinsiga chiniqqanlik darajasiga mos keladigan jismoniy xarakter sifatlarini rivojlantirish va o`z sog`ligiga ongli munosabatda bo`lishni tarbiyalashdan iborat. Bu vazifalarni xal qilishda jismoniy tarbiya aqliy, estetik va mexnat tarbiyalari bilan xamkorlik kiladi. Insonning sog`lom va barkamol o`sishi turli omil va vositalarga bog`liq. Avvalo nasl toza, soglom bulishi kerak, shu sababli Prezidentimiz sog`lom ota-onadan albatta soglom farzand tutilishini aloxida ta'kidlaydi. Qolaversa, yashash jarayonida sanitariya – gigiena omillariga amal kilishi, tabiatdagi soglomashtiruvchi omillar, ya'ni quyosh, xavo va suv ta'siridan o`rinli foydalanish va jismoniy mashqlardan foydalanishni taqazo qiladi.

Yosh avlodni jismonan chinikqirishda o`quv yurtlari rejasi bo`yicha o`tiladigan jismoniy tarbiya darslarining ro`li va ahamiyati beqiyos kattadir.

Bu darslar mutaxassis o`qituvchilar tomonidan o`quv yurti dasturlari bo`yicha olib boriladi va tibbiyot xodimlari nazoratida bo`ladi. Jismoniy tarbiya oldidagi vazifalarni xal etishda ertalabki gimnastik mashg`ulotlar, fizkultminutlar, fizkultura bayramlari, salomatlik kunlari munosabati bilan uyushtiriladi. Bularga ota-onalar xam taklif kilinadi.

Jismoniy tarbiyaning maqsadi – o`quvchilar tanasidagi barcha a'zolarini sog`lom o`sishini ta'minlash barobarida ularni aqliy va jismoniy mexnatga, shuningdek, Vatan mudofaasiga tayyorlash yotadi. Abdulla Avloniyning fikricha, sog`lom fikr, yaxshi axloq va ilm-ma'rifatga ega bo`lmok, uchun badanni tarbiya qilish zarurdir.

Jismoniy tarbiya kishilarga katta ta'sir ko'rsatib, salomatligini mustaxkamlaydi, ishlash qobiliyatini oshiradi, uzoq, umr ko'rishga yordam beradi. Sport - xar qanday yoshda xam kaddi - komatni tarbiya qilish, kuch-quvvatni saqlab turishning vositasi xisoblanadi.

Soglom avlod deganda biz xam jismoniy, xam ma'naviy yetuk, bardam, xar ishga qodir, ilg'or madaniyatli kishilarni ko'zda tutamiz. Shunday noyob fazilatlarga ega avlodni tarbiyalab voyaga yetkazayotgan xalq, kelajakka ochiq ko'z, yorug' yuz, katta ishonch bilan qaraydi.

Insonni kuch va qobiliyatlarini taxlil etganda u 3 ga bo'linadi:

Jismoniy, aqliy va axloqiy.

Shunga binoan insonning bu kuch qobiliyatlarning taraqqiyotini yuksalishini ta'min etadigan tarbiya xam 3 qismga ajraladi:

Badan tarbiyasi.

Aql tarbiyasi.

Axloq tarbiyasi.

Badan tarbiyasining maqsadi - xar tomonlama jismonan chiniqqan, sof fikrli, mard, sabotli, qat'iyatli, Vatanni ximoya qila oladigan shaxslarni kamol toptirishdan iborat.

Badan tarbiyasi inson xayotida katta axamiyatga ega.

1-dan, xayotda xar kishining mukammal sog'salomatlikka, kuch quvvatli badanga ega bo'lishi extiyoji bor.

2-dan, badan sog'liligi fikr va axloqning xam sog'ligini ta'min etadi.

O'quvchilarni jismoniy tarbiyalash jarayonida quyidagi asosiy vazifalar xal etiladi.

1-vazifa. Sog'likni mustaxkamlash, tana a'zolarini chiniqtirish, jismoniy jixatdan tug'ri rivojlanish xamda uning ishlash qobiliyatining oshishiga ta'sir etish.

Maktab yoshidagi bolalarning qaddi-qomatini to'g'ri-mutanosib shakllantirish, suyak bo'ginlarini va muskullarini uyg'unlashgan tarzda rivojlantirish, yurak-tomir xamda nafas olish a'zolarining asab tolalari majmuasini mustaxkamlashtirish mumkin.

2-vazifa. O'quvchilarda yangi xarakat turlariga qizikish, ko'nikma va malakalar xosil qilish ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirish zarur.

Malakali va ko'nikmalar jismoniy tarbiya bo'yicha tuzilgan o'quv dasturida nazarda tutilib, ulardan ba'zilari, masalan tez yurish, yugurish, sakrashlar amaliy mashqlardir. Shu bilan birga, bu mashqlar gimnastika anjom-asboblarida mashq, kilish, akrobatika, badiiy gimnastika xarakatlarni koordinatsiya qilishga, shuningdek, yangi xarakatlarni osonrok, va qisqa vaqt ichida o'rganib olishga ko'maklashadi, ko'nikma va malakalar xosil kiladi.

3-vazifa. O'quvchilarning yoshiga, jinsiga muvofik, keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilikni) asosiy xarakat sifatlarini rivojlantirishdir.

Maktab dasturi o'quvchilarining xarakatlari, sifatlarini xar tomonlama rivojlantirish xamda ularning jismoniy rivojlanishlari va umumiy ishlash kobiliyatlarining ortishi uchun kerakli sharoitni yaratadi.

4-vazifa. O'quvchilarda o'z sog'ligiga ongli munosabatni tarbiyalash bo'lib, bu ularning ozoda-sarishtalik tarbiyaga, gigiena qoidalariga rioya qilishlarida, ertalabki gimnastika bilan shug'ullanishlarida xamda sport mashg'ulotlarida muntazam qatnashishlarida namoyon bo'ladi.

Badan tarbiya mashqlari tartibli va yo`li bilan bo`lsa, fikrni uyg`unlashtiradi, qon yurishiga yordam beradi, xazmni yaxshilaydi, asabni quvvatlashtiradi, tan xaroratini orttiradi, zexnni ochadi.

Jismoniy tarbiya mazmuni - jismoniy kamolat, jismoniy xolat diagnostikasi, jismoniy tarbiya madaniyati, sport, sport ishlari, jismoniy ma'lumot tushunchalarida o`z ifodasini topadi.

Jismoniy madaniyat jismoniy tarbiyaning tarkibiy qismi bo`lib, unga quyidagilar kiradi. Inson a'zolarining tuzilishi va ularning funktsional kamolati. Ichki a'zolar, nerv va xarakter, suyak-muskul tuzilishi, badanning uyg`unligi va ularning funktsional faoliyatini boshqarish.

O`quvchilar sog`ligini mustaxkamlash.

Gigiena qoidalariga ko`nikish.

O`quvchilarni xar tomonlama moxirligini o`stirish.

Bo`lajak ishchi, mexnatkashlarning jismoniy va fizik sifatlarini, kasb axamiyati jixatida shakllantirish, ish qobiliyatlarini oshirish.

O`quvchilarning jismoniy va yosh xususiyatlari uchun sharoit yaratish.

O`quvchilarning iroda, chidamlilik, qat'iyon intizom, do`stlik xissini kamol toptirish.

Shaxsiy jismoniy qobiliyatlarini tarbiyalash.

Jismoniy tarbiya vositalari. Jismoniy tarbiya vositalari 3 turga bo`linadi.

Gigiena omillari.

Tabiatdagi sog`lomshtiruvchi kuchlar.

Jismoniy tarbiya vazifalarini xal etishga yo`naltirilgan jismoniy mashqlarini tashkil etish.

Sanitariya-gigiena omillariga rioya qilish jismoniy tarbiya tizimida aloxida o`rin egallaydi, u bola a'zolariga foydali ta'sir ko`rsatadi. Jismoniy tarbiya vositalaridan ko`pchiligi o`quvchining kundalik rejimini tashkil kiladi.

Rejimni tuzimida o`quvchilarning yoshi, maktabda o`qish vaqti, uyg`onish vaqti, ertalabki gimnastika, kuniga 3-4 marta ovqatlanish, ochiq xavoda bo`lishi, aqliy va jismoniy mexnatning almashinishini xisobga olish zarur. Kundalik rejim bir qolipda bo`lmasligi xam kerak.

Jismoniy mashqlar gavda muskullarining o`sishi va mustaxkamlanishiga, yurak qon tomir tizimi faoliyatining va nafas olish a'zolarining yaxshilanishiga samarali ta'sir ko`rsatadi.

Jismoniy tarbiya vositalari orasida asosiy gimnastika, xarakterli o`yinlar, badan tarbiya daqiqalari, xalq an'anlari va sport turlari etakchi xisoblanadi.

Badan tarbiyasida xarakterli o`yinlarning axamiyati.

Xarakterli o`yinlar kichik yoshdagi maktab o`quvchilarning jismoniy tarbiyasida muxim vosita xisoblanadi. Bu yoshdagi bolalarning xayotida xarakterli o`yinlar ularning jismoniy chiniqa borishiga va aqliy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko`rsatadi. Xarakterli o`yinlarni bolalarning yosh xususiyatlari, jismoniy tayyorligiga, fiziologik xususiyatlarini xisobga olgan xolda o`tqazish jarayonida o`qituvchidan katta ma'suliyat talab etadi. O`yin qoidasini va tartibini bolalarga tug`ri tushuntirib borish, ularda xar bir xarakter yoki obraz tug`risida to`la tasavvur xosil qila olish o`yinni uyushqoqlik bilan o`tishini ta'minlaydi.

Quyidagi xarakatli o`yinlar bor: Eshit va bajar, kung`izlar, qushlar parvozi, arg`amchi ustidan sakrash, kal'a ximoyasi, kech qolma, zovurda bo`ri, doiraga tush, o`rmondagi ayiq.

Abu Ali ibn Sino Jismoniy tarbiyaning zarurligini quyidagicha ifodalaydi:

«Bilsang riyozat turlari necha-necha Sharofatli bo`lur esa u o`rtacha.

To`g`ri va mo'tadil bo`lib o`sgay badan,

Kir-chir ila chiqindidan qutular tan.»

Aflatun baxt xaqdda zikr etib:

«Inson uchun birinchi baxt-uning sogligi, ikkinchi-go`zallikdir.

Abdulla Avloniyning fikricha, sog`lom fikr, yaxshi axlo`, va ilm-ma'rifatga ega bo`lmoq, uchun badanni tarbiya qilish zarur.» Badanning salomat va quvvatli bo`lmog`i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o`qimok, o`qitmok, o`rganmok, va o`rgatmok, uchun insonga kuchli, kasalsiz vujud lozim. Sog` badanga ega bo`lmagan insonlar amallarida ishlarida kamchiliklarga yo`l qo`yur. Badan tarbiyasining fikr tarbiyasiga xam yordam bordir.

D.Adisson jismoniy mashqlarning sixat-salomatlikka foydasi cheksiz ekanligini shunday tasvirlaydi. «Mutoola aql uchun kancha zarur bo`lsa, jismoniy mashqlar xam badan uchun shuncha zarur.»

Suqrot Xakim esa bunday deydi:

«Gimnastika yordami ila men badanimning muvozanatini tug`rilab olaman.»

Ibn Sino yana, jismoniy mashqsiz yurish badanda yomon xultlarning yig`ilishiga sabab bulishini aloxida o`qtirib bunday deydi.

«Rayozatsiz yotishdan kup topma roxat,

Bu roxatdan topolmassan xech manfaat.

Jim yotsang iflos xultla turar badan,

Gizocha xech xozirmas biror maskan.»

22-Mavzu. Sinfandan tashqari tarbiyaviy ishlar.

Reja:

1. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlarning mazmun va mohiyati.
2. Sinf dan va maktabdan tashqari ish tashkilotchisining vazifalari.
3. Tarbiyaviy ishlarni olib borishdagi ish usullari.

1. Maktab va maktabdan tashqari muassasalarning tashkiliy shakllarini, mazmuni va maqsadini belgilash bugungi kunimizning barcha qirralarini hisobga olishni talab etmoqda. Sinf va maktabdan tashqari mazkur tarbiyaviy ishlar shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Mazkur muammoni ijobiy hal etish uchun sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tizimida quyidagilar bo`lishi lozim:

- ulg`ayayotgan inson shaxsini tarbiyada oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bola, o`smir va yosh yigitning betakror va o`ziga xosligini hurmatlash, ijtimoiy huquqini e'tiborda tutish zarur;
- milliylikning o`ziga xos an'ana vositalariga tayanish;

- pedagoglar va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hurmat munosabatlarini shakllantirish.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar o'quvchilarning darsdan bo'sh vaqtlaridagi o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi va kengaytiradi, o'quvchilarni mustaqil bilim olishlari, ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari tashkil etiladigan tadbirlarda, jumladan, turli ko'rinishlardagi to'garaklarda fan o'qituvchilari o'z faniga qiziqqan o'quvchilar bilan mashg'ulot o'tkazib, o'quvchilarning qiziqishlarini o'stiradi. Sinfdan tashqari ishlarni to'la qamrab olgan to'garaklar bir necha xilda bo'lishi mumkin:

- a) fan to'garaklari;
- b) mohir qo'llar to'garaklari;
- c) duradgorlik to'garagi;
- d) sport to'garagi;
- e) badiiy havaskorlik to'garagi va hokazo.

O'rta umumta'lim maktablarida bu ishlarni sinf rahbari va tarbiyaviy ishlar tashkilotchisi uyushtiradi. Maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bolalarni ijodkorlikka da'vat etuvchi tarbiyaviy maskandir. Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi sharoitda maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni olib boruvchi bolalar uylari, bolalar va yoshlar saroylari, yosh texniklar saroylari, yosh texniklar uylari, yosh tabiatshunoslar uylari, maktab tarbiyasining uzviy davomchisi bo'lib qolishi kerak. O'zbekiston Respublikasining "Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasi" bu ishlarni rejalashtirish, amalga oshirishda asos bo'ladi.

2. Sinfdan va maktabdan tashqari tashkil qilingan ishlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularning dunyoqarashini to'g'ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot, ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'lanishiga zamin yaratadi. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tashkilotchisining vazifalariga quyidagilar kiradi:

- darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishni nazorat qilish;
- o'quvchilarning sinfdan va maktabdan tashqari ko'p qirrali ishlarini pedagogik jamoa, o'quvchilar tashkilotlari, sinf faollari yordamida yo'lga qo'yish;
- sinfdan va maktabdan tashqari ishlar yo'nalishiga bevosita rahbarlik qilgan holda, o'qituvchilar, sinf rahbarlari, ota-onalar, o'quvchilar tashkilotlari, sinf faollariga uslubiy yordam ko'rsatish;
- umummaktab va maktablararo o'tkaziladigan eng muhim tarbiyaviy tadbirlarda qatnashish;
- o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini tashkil qilishda tarbiya va madaniyat muassasalari hamda jamoatchilik kuchidan keng foydalanish.

Bu borada tashkilotchilar faolligini uchta asosiy tomonini ko'rish mumkin: tashkilotchilik, usuliy va ma'muriy. Bular ko'pincha o'zaro uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi. Tashkilotchining faoliyatiga quyidagi bir qator ishlarni kiritish mumkin:

- tarbiyaviy ishlar sohasida erishgan yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish;
- tarbiyaviy ishlarning maqsad va vazifalarini aniqlash;

- tarbiyaviy, ommaviy-siyosiy ishlarni rejalashtirish va ularning mazmuni, shakl va usullarini aniqlash;
- sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni guruhlashtirish, boshqaruvchi shaxslarni aniqlash.

3. Tarbiyachilar, sinf rahbarlarining sinfdan va maktabdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlarida quyidagi ish usullaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir:

1. **Og'zaki ish usullari.** Turli axborotlar, majlislar, ertalabki yig'inlar, ma'ruzalar, kitobxonlar konferensiyalari, munozaralar, uchrashuvlar, og'zaki gazetalar, radiojurnallar.
2. **Amaliy ish olib borish usullari.** Turli joylarga sayohatlar, sport musobaqalari, olimpiada, iztoparlar ish faoliyati, yosh tabiatshunoslar to'garaklari, shanbaliklar.
3. **Ko'rgazmali ish usullari.** Maktab muzeylari, urush va mehnat qahramonlari xonasi, yangi kitoblar ko'rgazmalari.

Tarbiyaviy ish pedagogdan butun qobiliyatini ishga solishni, tinmay izlanishni taqozo etadi. Chunki kelajak avlod tarbiyalangan, uyushgan, ahil, jonajon Vatanimizning haqiqiy fuqarolari bo'lishlari lozim.

23-Mavzu. Maktabshunoslik.

Respublikamiz huquqmati xalq ta'limi sohasida o'rtaga qo'yayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish sharoitida ta'lim-tarbiyadan ko'zlangan maqsadga erishish vazifasi asosan o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan. Bu, o'z navbatida, maktab ishini boshqaradigan rahbarning faoliyati bilan bog'liqdir. Qaysi maktabda ichki va tashqi nazorat ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, o'sha maktabdagi ta'lim-tarbiya ishlari ham izchil bo'ladi. Pedagoglar jamoasi ishini sistemali nazorat qilish bir tomondan har bir o'qituvchining o'z ishi uchun mas'uliyatini oshiradi hamda o'z ishida kamchiliklarni vaqtida aniqlash va tuzatish imkonini beradi.

1. Maktab ishlariga davlat nomidan umumiy rahbarlikni Xalq ta'limi vazirligi amalga oshiradi. Bunda u maktablarni kengaytirish, moddiy va moliyaviy ta'minlash, pedagogik kadrlarni tayyorlash va taqsimlash, maktab va o'quvchilar ishiga pedagogik rahbarlik va nazorat qilish, ilg'or tajribalarni umumlashirish va yoyish kabi vazifalarni bajaradi. Vazirlikning joylardagi bo'limlari viloyat, shahar va tuman xalq ta'limi boshqarmalari bo'lib, xalq ta'limi vazirligiga bo'ysunadi. Bu boshqarmalarning faoliyat doirasi juda keng bo'lib, ular maktab direktori, ilmiy bo'lim mudiri, o'qituvchilar ishi ustidan davlat nazorati o'rnatadi, maktablar qurilishini rejalashtiradi, maktablarni butlash, moliyaviy ishlarga, umumiy ta'lim rejasining bajarilishi, o'qituvchilar malakasini oshirish, turli xil seminarlar tashkil qilish, sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni uyushtirish, ilg'or tajribani o'rganish va yoyish kabi ishlar bilan shug'ullanadi.

Xalq ta'limi boshqarmalari qoshida inspektorlar bo'lib, ular maktab ishi ustidan davlat nazorati o'rnatadilar, o'qituvchilarga malakali yordam beradilar, yaxshi tajribani ommalashtiradilar. Maktabning o'zida bunday nazorat ishlarini olib borish, bunda o'qituvchilar darslarini kuzatish juda muhim o'rin tutadi. Darslarni kuzatishdan maqsad yaxshi tajribani yoyish va yosh o'qituvchi-tarbiyachilarga ish o'rgatishdir.

Darslarni taxminan quyidagi jadval asosida tahlil qilish mumkin:

- a) dars haqida umumiy ma'lumot: sinf, fan, mavzu, o'qituvchi ma'lumoti va ish faoliyati;
- b) darsning maqsad va vazifalari, tuzilishi, darsning rejalashtirilishi, vaqtdan foydalanish, sinfning sanitariya-gigiena sharoiti;
- c) darsning mazmuni, berilayotgan materialning dasturiga mosligi, ilmiyligi, bolalar yoshiga muvofiqligi, hayot bilan bog'liqligi, yangi texnologiyalardan foydalanish tartibi, mavzu mazmunining tarbiyaviy xarakteri;
- d) dars o'tish usuli, yangi dars materialining o'tgan mavzuga qanday bog'lanishi, takrorlash va bolalar bilimni baholash, ko'rsatmali materiallardan foydalanish, o'quvchilarning mustaqil ishlari, uy vazifasining berilishi;
- e) o'quvchilarning darsdagi diqqati, qiziqishi, faolligi, ishtiyoqi, intizomi;
- f) o'quvchining xulqi, o'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi, sinfni boshqara olishi, nutq madaniyati, tashqi qiyofasi, shu sinf o'quvchilari o'rtasida uning obro'si;
- g) darsning natijasi;
- h) darsning ijobiy va salbiy tomonlari.

Direktor va uning ta'lim-tarbiya ishlari bo'yicha o'rinbosari qoidaga binoan har kuni ikki soatdan dars kuzatadilar. Kuzatilgan darslar maxsus daftarga qayd qilib boriladi. Darsga kirishdan oldin, o'sha darsning mavzusi, rejasi va dasturi bilan chiqarish va o'qituvchiga foydali maslahatlar berish mumkin bo'ladi. Direktor va ilmiy bo'lim mudiri avvalo darsni kuzatish maqsadini belgilab oladi. Darslarni kuzatganda ta'lim ishlari bilan umuman tanishish yoki maxsus masalalarni, ya'ni darsning ta'limiy va tarbiyaviy yo'nalishini, o'quvchilarning mustaqil ishini, intizomini aniqlash maqsadi ko'zda tutilishi mumkin.

Maktab rahbarlari tomonidan o'quvchilarning nazorat ishlarini tekshirib turish juda muhim. Chunki, bunda, birinchidan, o'quvchining u yoki bu fandan qanday o'zlashtirishi, ikkinchidan, o'qituvchining o'quvchilar bilimiga qanchalik to'g'ri baho berganligi aniqlanadi. Natijaga qarab, o'qituvchilarga pedagogik kengashda, direktor huzuridagi yig'ilishda yoki yakka tartibda lozim maslahatlar beriladi yoki rag'batlantiriladi.

Maktab ichki nazoratining bir qancha yo'l-yo'riqlari mavjuddir. Ularning birinchisi maktab direktori va ilmiy bo'lim mudirining darslarga kirishlari, darslarni va mashg'ulotlarning boshqa shakllarini tahlil qilishlaridir. Maktab direktori va ilmiy bo'lim mudiri darslarga muntazam kirib turishlari shart. Buning uchun ular yil davomida darslarga kirish rejalarini kuzatadilar hamda tartiblarini kelishib oladilar.

Maktab rahbarlari tomonidan amalga oshiriladigan maktab ichki nazoratining rejasi quyidagi masalalarni o'z ichiga olishi mumkin:

1. Maktabning hamma ko'rsatkichlari bo'yicha rejaning bajarilishi.
2. O'quv-tarbiya ishlarining ahvoli.
3. Sinf dan va maktabdan tashqari olib boriladigan tarbiyaviy ishlar.
4. Maktabdagi jamoatchilik hamda otaliq tashkilotlari bilan olib boriladigan ishlar.
5. Maktabda pedagog xodimlar bilan ishlash masalasi.
6. Maktab hujjatlarini yuritish holati.
7. Maktab o'quvchi yoshlar tashkilotining ishlari.
8. Maktabning moliya-xo'jalik ishlari.
9. Maktab, oila va jamoatchilik hamkorligi.
10. Sinf rahbarlarining ishlari va hokazo masalalar.

Bir o'quv yiliga mo'ljallab tuzilgan maktab ichki nazoratining mavzu rejasini o'quv yilidagi pedagoglarning birinchi yig'ilishida tasdiqlash va uni maktab o'qituvchilar jamoasiga ma'lum qilish maqsadga muvofiqdir. Lekin nazorat qilishda ma'lum tizim va aniq rejaning bo'lmasligi, maqsadning noaniqligi, hujjatlarni tartibga solishga va ma'lum bir fikrga kelish uchun tegishli materiallar to'plashga e'tibor bermaslik, nazorat ishlariga yetarlicha faol jalb etmaslik ayrim maktab rahbarlarining o'qituvchilar jamoasi tavsiyasini yaxshi bila olmasligiga sabab bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, maktab ichki nazoratining shakl va usullari turlichadir. Buni qay darajada, qanday qilib amalga oshirish maktab rahbarlarining ilmiy-metodik, pedagogik saviyalariga hamda mazkur masalaga nisbatan qunt bilan izlanishlariga bog'liqdir. Maktab ichki nazoratini o'rganiladigan masalaga qarab, asosan ikki guruhga bo'lish mumkin: a) maktab ishlarini tematik nazorat qilish; b) maktab ishlarini kompleks (frontal) nazorat qilish.

Tematik nazorat qilish kuyidagi masalalarni o'z ichiga olishi mumkin:

1. Maktabda gumanitar fanlar bo'yicha davlat o'quv dasturining bajarilish ahvoli.
2. Fan asoslarini o'qitish jarayonida o'quvchilarning qobiliyatlarini o'stirish.
3. Maktabda fizika darslarida ta'limni tarbiyaga bog'lash tajribasidan amaliy foydalanish.
4. Ona tili, adabiyot fanlarini o'qitishda o'quvchilarning nutq madaniyatini o'stirish.
5. Tarix, geografiya darslarida amaliy ishlarning qo'yilish holati.
6. Tabiatshunoslik fanlarini o'qitishda o'quvchilarni ilmiy dunyoqarash ruhida tarbiyalash kabilar.

Bundan tashqari, har xil mutaxassislikdagi ikki-uch o'qituvchining ishini o'rganish, sinf rahbari, tarix-geografiya, til-adabiyot o'qituvchilarining metodbirlashma ishlarini o'rganish tematik nazoratga kiradi.

Maktab ishlarini kompleks usulda nazorat qilish, ta'lim-tarbiya va xo'jalik ishlarini keng qamrab olgan to'liq pedagogik ma'nodagi masalalarni o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Masalan:

1. Maktab faoliyatida aniq fanlarni o'qitish holati va uni yanada yaxshilash choralari.
2. Maktabda sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning amalga oshirilish holati va uni yanada takomillashtirish yo'llari.
3. Maktab faoliyatida o'qituvchilar malakasini oshirishning holati va uning samaradorligi.
4. O'quvchilarning darslik va o'quv anjomlari bilan ta'minlanganlik holati va bu masalani yanada yaxshilash choralari.
5. Maktabning ta'lim-tarbiya ishlari tizimida xalq pedagogikasidan foydalanishning ahvoli va bu ishni yanada takomillashtirish yo'llari.
6. Maktabda gumanitar fanlarni o'qitish holati va o'quvchilarning bilim darajasi.
7. Maktab faoliyatida umumiy o'rta ta'limni hozirgi davr talablari asosida amalga oshirishning ahvoli va shu kabilar. Bunday masalalarni tekshirish yakunini maktab pedagoglar kengashida yoki ochiq majlisda muhokama qilish maqsadga muvofiqdir.

Ichki nazorat tizimida imtihonlar davri maktab hayotida mas'uliyatli davrlardan biridir. Imtihonlarni o'tkazish natijasida o'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalariga umumiy baho berish mumkin.

24-Mavzu. Maktabning direktori va pedagogik kengashi.

Reja:

1. O'quv tarbiya ishlariga rahbarlik.
2. Maktab pedagogik kengashi.

Maktab oldida turgan ulug'vor vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish butun pedagogik jamoaning mustahkam birlashib ishlashiga bog'liq. Pedagogik jamoaning eng muhim vazifalaridan biri o'zlarining g'oyaviy-siyosiy darajalarini oshirish va o'qituvchilik mahoratini egallashdir. Pedagogik jamoaning asosiy vazifalari o'quvchilarni jamoat ishlariga jalb qilish, ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash, ishga halaqit berayotgan kamchiliklarni bartaraf qilish kabi ishlarda maktab rahbarlariga yordam berishdan iboratdir. O'qituvchilar jamoasi yosh o'qituvchilarning siyosiy, ma'naviy va pedagogik saviyalarini oshirib borishni ta'minlaydi.

Maktabning boshlang'ich jamoat tashkilotlari ham pedagogik jamoani uyushtirishda, ular faoliyatini ta'lim-tarbiya ishlariga jalb etishda muhim rol o'ynaydi.

Maktab ishini boshqarish va unga rahbarlik qilish

Maktab ishini har jihatdan to'g'ri tashkil qilish, uning samaradorligi natijasi garovidir. Bu esa jamoa mehnati jarayonlarini oqilona yo'lga qo'yishni taqozo etadi. Binobarin, o'quvchilarni tarbiyalash ko'plab kishilarning umumiy mehnati jarayonida hal qilinar ekan, demak bu mehnatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning kuchlari qanchalik to'g'ri yo'naltirilganligiga, maqsadlar birligi va harakatlar muvofiqligi qanday ta'minlanayotganligiga bog'liqdir. Aks holda birgalikda qilinayotgan jamoa mehnatining samaradorligi pasayib ketishi mumkin. Maqsadlarni tushunish birligini amalda yuzaga chiqarish, so'ngra bu maqsadlarga erishish jarayonida o'zaro aloqalarni ta'minlash maktabni boshqarishning muhim vazifasi bo'lib, bu vazifaning pirovard natijasi asosan maktab direktorining faoliyatiga bog'liq. Ta'kidlash lozimki, maktabni chinakamiga boshqarishni ta'minlash uchun aslida direktor bajarishi kerak bo'lgan muhim va ikkinchi darajali ishlar mavjud. Xo'sh, maktabni boshqarish vazifalarining qaysi biri muhim, maktab direktorii o'z kuchini nimaga sarflashi kerak? Buning uchun direktor:

- 1) tizimni tashkil etishni ishlab chiqishi, tadqiqot, loyihalash ishlarini yo'lga qo'yib ish tartibini belgilashi, o'ylab ish ko'rishi va shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymasligi;
- 2) amaliy ish bajarishning belgilangan tartibga va tizimga muvofiq bajarilayotganligini tekshirishi;
- 3) ish me'yoringa buzilishiga yo'l qo'ymaslikni, qiyinchilik va to'siqlarni o'z vaqtida bartaraf etilishini kuzatishi va shu singari boshqa muhim ishlarni amalga oshirishi lozim.

Demak, direktor ish faoliyatini to'rt bosqichga ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Olingan axborot asosida qaror qabul qilish.
2. Shuningdek, tegishli yangi qarorlarning asosiy g'oyalarini ularni ijro etuvchilarga tushuntirishi. Olingan ma'lumotlarga asosan ishni ko'rib chiqib, kamchiliklarni tuzatishi.
3. O'quv-tarbiya jarayonining haqiqiy ahvoli to'g'risida doimiy ishonchli ma'lumotlar olib turishi.
4. Favqulodda yuzaga kelgan kamchilik va nuqsonlarni, to'siqlarni bartaraf etishi.

O'quvchilarning intizomiga oid suhbatlar uyushtirishi. Direktor o'rinbosari maktab direktorining rahbarligida ishlaydi va vaqt-vaqti bilan unga hisob berib turadi.

Chunki, o'rinbosar ishning muayyan jabhalarida rahbarlik qilish vakolatiga egadir, bu hol uning direktor oldida nimalarga javobgar ekanligini yanada ravshalashtiradi. Biroq, bu hol direktorni maktabning umumiy ishi uchun javobgarlikdan xalos qiladi, degani emas. Direktor va o'rinbosar o'rtasidagi vazifalarning xususiyati ana shuni taqozo qiladi. Amalda ba'zan shunday hollarga ham duch kelinadiki, ayrim maktab direktorlari ko'pincha barcha ishga javobgar ekanliklarini bila turib, ba'zan ilmiy mudirga maktabdagi butun o'quv-tarbiya ishlariga va shu singari boshqa ishlarga mas'ul ekanligini ro'kach qiladilar va barcha ishni ilmiy mudirga yo'qlab, pedagogik jarayonga rahbarlik qilishdan o'zlarini chetga oladilar. Ilmiy mudir esa o'qituvchilar faoliyatiga kuchi yetganicha umumiy rahbarlik qilib boradi. Oqibatda, shunday hol yuz beradiki, direktor o'quv-tarbiya ishi yuzasidan mustaqil fikri bo'lmaydi. Bu haqda ko'proq ilmiy mudirning gaplarini takrorlaydi. Vaholanki, pedagogik jarayon ta'lim va tarbiyaning juda ko'p masalalarini o'zaro hamkorlikda hal qilinishini nazarda tutadi. O'quv-tarbiya jarayonini dasturda belgilangandek to'g'ri yo'ldan olib borish uchun maktab direktori ishning ko'zini biladigan bo'lishi, har qanday tartib buzilishlarni payqashi va uni bartaraf etish choralari ko'rish uchun yetarli darajada tezkor harakat qilishi lozim.

Maktab ishiga rahbarlikni bir tekis olib borishda quyidagilarni amalga oshirish yordam beradi: ishni yakunlash va rejalashtirish uchun har haftada ilmiy mudir bilan suhbatlashish va bunda uning bajarilgan va belgilangan ishi to'g'risidagi axborotini tinglash, ilmiy mudir bilan birgalikda o'qituvchilarning darslariga kirish va ularni tahlil qilish, o'qituvchilar, sinf rahbarlarining hisobotlarini birgalikda tinglash. O'z vazifasini to'g'ri boshlagan sinf rahbari o'z ishini uddalashda ko'pgina imkoniyatlar topadi. Buning uchun o'qituvchiga quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

1. Bolalarni jamoa mehnati va sayr chog'ida kuzatishi. Shu maqsadda avgustning oxiri va sentyabr oyida sinf xonalarini darsga va qishga tayyorlash borasida ish olib borishi, ijtimoiy-foydali mehnatning har xil turlarida guruh bo'lib ishtirok etishi, kino va turli tomoshalarga birgalikda borishi.

2. O'quvchilar shaxsiy varaqalarini, ularga berilgan tavsiyalarni o'rganishi. Tarbiyalanuvchining maktabda o'tkazayotgan turli yillardagi o'quv faoliyatini solishtirishi, shaxsiy kamoloti yo'lini aniqlashi muhimdir. Bu materiallardan tarbiyachi o'quvchiga ta'sir ko'rsatishning ishonchli dalillarini ham topadi.

3. Bolalar bir-birlari to'g'risidagi ma'lumotlarni biladilar va ko'p hollarda ular o'z o'rtoqlarini tarbiyachiga qaraganda birmuncha ob'yektiv tarzda baholaydilar.

Xullas, maktab direktorii tarbiyaga oid qo'yilgan vazifalarni hal qilish va o'quvchilarga ta'sir ko'rsatish sistemasini nisbiy ravishda uch ko'rinishga ajratadi. Bular quyidagilardir:

A. Maktabda tarbiya berish.

B. Oilada tarbiya berish.

C. Maktabdan va oiladan tashqarida tarbiya berish.

Xulosa shuki, maktab direktori sinf rahbarlarisiz, o'qituvchilar jamoasi va otionalarning faolligisiz tarbiya berishda kutilgan samaraga erisha olmas ekan. Shuning uchun maktab direktori doimo ular kuchiga tayangan holda ish yuritishi va ular bilan muntazam aloqada bo'lib turishi lozim.

2. Maktabning pedagogik kengashi maktab direktori huzuridagi maslahat kengashi bo'lib, uning qarorlari o'qituvchilar jamoasining yagona va umumiy fikrini aks ettiradi. Shuning uchun uning ta'sir kuchi katta. Pedagogik kengash qabul qilgan ayrim qarorlar maktab uchun ham, direktor uchun ham majburiy hisoblanadi. Chunonchi, o'quvchilarni sinfdan-sinfga ko'chirish masalasi, shuningdek, maktab hayotida ro'y berayotgan muhim vazifalar pedagogik kengashda hal qilinadi. Ularda pedagogik kengashda respublikamizning maktab haqida qabul qilgan qarorlari va ko'rsatmalarini amalga oshirishga doir tadbirlarni belgilash, maktab ta'lim-tarbiya ishlarini yaxshilash, ilg'or o'qituvchi va tarbiyachilarning ish tajribalarini o'rganish va ommalashtirish, ot-onalar jamoatchiligi bilan aloqani mustahkamlash va boshqa masalalar ko'riladi.

Pedagogik kengashga qo'yiladigan masalalarni tanlash juda muhimdir. Ko'pgina maktablarda kengashda muhokama qilinadigan masala oldindan o'rganib chiqiladi. Kengash har qaysi masala bo'yicha tegishli qaror qabul qilib, ma'lum shaxslar va bajarilish muddatlarini belgilaydi. Pedagogik kengashning qarorlari maktabning ish tajribasiga, rahbar tashkilotlarning ko'rsatmalariga va pedagogika fanining yutuqlariga asoslangan bo'lishi kerak. Pedagogik kengashning qarorlari maxsus daftarga yozib boriladi, rasmiylashtiriladi, bajarilishi kuzatiladi va nazorat qilinadi, natijasi navbatdagi yig'ilishda kengash a'zolariga xabar qilinadi. Qarorlar daftari maktabning muhim hujjati bo'lgani uchun uni yuritishga alohida e'tibor beriladi. Fan komissiyalari va boshlang'ich sinf o'qituvchilarining metod birlashmalari ham maktabdagi o'quv ishlarini yaxshilashga xizmat qiladi.

Maktabdagi har bir fan komissiyasi aslida pedagoglar kengashining komissiyasi bo'lib, u pedagogik kengash rahbarligida ish olib boradi. Pedagogik kengash bilan hamkorlikda fan komissiyasi quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- a) pedagogik kengashga topshirilgan masalani ishlab chiqadi, o'zaro tajriba almashish, darslarni rejalashtirish, kundalik ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni muhokama qilish;
- b) komissiya ba'zi o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganadi, umumlashtiradi va natijani pedagogik kengashga ma'lum qiladi;
- c) pedagogik kengash topshirig'iga ko'ra ochiq darslar uyushtiradi va ularning natijasini kengash muhokamasiga taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

- 1.Karimov I.A. “Soglom avlod xalkimiz kelajagi”.T. 1999.
- 2.Karimov I.A. “Istiqlol va ma'naviyat”. T. Uzbekistan, 1994.
- 3.”Ta'lim to`g`risidagi Qonun”. T. 1997.
- 4.R.Mavlonova, O.Turaeva - Pedagogika 2001 yil.
- 5.Munavvarov A.K. “Pedagogika”. T. O`qituvchi. 1996.
- 6.Abu Ali ibn Sino – “Tib qonunlari”.